

Suikerhistorie

*Nieuwe 'Suikerzakjes' rubriek in het ZHT,
met deze keer: Hotel van Gijtenbeek*

Suikerhistorie

(Collectie ZHT)

(Foto Jan van de Wetering)

Hotel Café Restaurant Van Gijtenbeek

Bijna vijftig jaar lang lag Hotel Café Restaurant Van Gijtenbeek strategisch tegenover het station, tussen de Stationsweg en de Oosterlaan precies op de plek waar nu het gebouw van de ABN-AMRO is te vinden. Gijsbert van Gijtenbeek nam in 1929 het café-restaurant, gelegen aan Stationsplein 13, over van J. Beenen. Er werd toen ook al wel logies gegeven, maar veel stelde dat nog niet voor. Maar Van Gijtenbeek veranderde dat. Op vrijdag 1 november 1929 werd het geheel vernieuwde Hotel Van Gijtenbeek in gebruik genomen. Zwolle was toen een volwaardig hotel rijker. Er waren 35 kamers, alle voorzien van koud en warm stromend water en centrale verwarming. De zaken floreerden. Met name vertegenwoordigers maakten met graagte van het hotel gebruik. Aan de tafeltjes van het café zijn heel wat zaken afgehandeld. Van Gijtenbeek stapte in 1939 uit het bedrijf. Hij werd opgevolgd door Jacob Hendrikus Roël. Deze kwam tijdens de Duitse bezetting om het leven. Na de oorlog kende het hotel verschillende uitbaters. De bekendste is wel Jan Hornstra. Hij runde het hotel tot de opheffing op 1 januari 1978. Ruim een jaar lang werd het toen nog door Wientjes gebruikt als tijdelijk onderkomen. Het eigen pand aan de Stationsweg werd toen namelijk grondig verbouwd. In juli 1979 kwam het voormalige Hotel Van Gijtenbeek leeg te staan. Op 31 augustus daarop werd met de sloop begonnen. Een korte kraakactie van Zwolse jongeren kon dat niet verhinderen. Het gebouw werd door de politie ontruimd en de sloop kon verder gaan. Daarmee kwam definitief een einde aan een hotel dat in de loop der jaren tot ver buiten de stad was uitgegroeid tot een begrip.

Redactioneel

Na het verschijnen van *de Zwolse canon*, is het weer tijd voor een 'gewoon' *Zwols Historisch Tijdschrift*. Hoewel, zo 'gewoon' is dit nummer ook weer niet. De bekende rubriek 'Groeten uit Zwolle' is vervangen door een nieuwe rubriek 'Suikerhistorie', waarin suikerzakjes leiden naar een korte geschiedenis van Zwolse etablissementen.

In dit tijdschrift staan zeker kandidaten om in een volgende Zwolse canon opgenomen te worden. Voor literatuur en de Zwolse taal zou To van Hille-Gaerthé een goede kandidaat zijn om als ikoon te fungeren. Van Hille-Gaerthé stelde haar herinneringen aan haar Zwolse jeugd rond 1890 te boek in *Zwolse Mijmeringen*. Sanne Koetsier eert haar ter gelegenheid van haar vijftigste sterfdag.

Ook rond die tijd speelt het artikel van Henny Wullink. Hij beschrijft J.C. van Apeldoorn, organist en muziekleraar. Waarschijnlijk geen canon kandidaat, maar wel iemand die een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het Zwolse muzikaleven.

Wil Cornelissen schrijft over Lize Hamel, een Amsterdamse toneelster die op 1 januari 1914 op slechts 27-jarige leeftijd in Zwolle stierf en hier ook begraven werd. Ook van zijn hand is een gedicht ter gelegenheid van het overlijden van Zwolle's bevrijder en ereburger Leo Major afgelopen oktober.

Als u wilt weten hoe het zit met de naamgeving van de Burgemeester Drijbersingel, of waarnaar de twee monumenten aan weerszijden van deze singel verwijzen, moet u het artikel van Peter van 't Riet lezen.

Dit nummer sluit af met een andere kandidaat voor een plek in de volgende Zwolse canon: dr. Gerardus Horreüs de Haas. Over deze 'rooie dominee' is een proefschrift geschreven, dat door Jaap Hagedoorn besproken wordt.

Inhoud

Suikerhistorie Harry Stalknecht	2
Ter nagedachtenis aan Leo Major, (1921-2008) Wil Cornelissen	4
C.M. van Hille-Gaerthé, meer dan alleen een Zwolse schrijfster Sanne Koetsier	6
Het verhaal achter twee monumenten aan de voormalige Zamenhofsingel Peter van 't Riet	20
J.C. van Apeldoorn (1856-1932), organist en muziekleraar Henny Wullink	23
Lize Hamel Wil Cornelissen	31
Leven en denken van Gerardus Horreüs de Haas Jaap Hagedoorn	33
Recent verschenen	37
Mededelingen	39
Auteurs	42

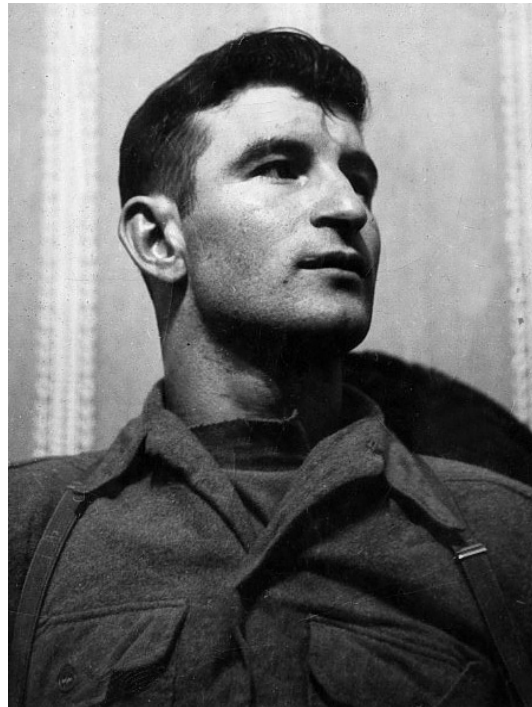

Omslag: Hotel Café Restaurant Van Gijtenbeek lag precies op de plek waar nu het gebouw van de ABN-AMRO is te vinden.

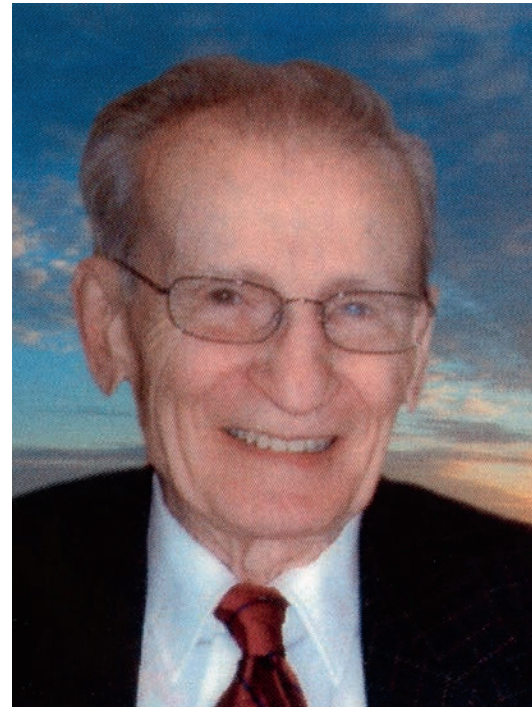
Ter nagedachtenis aan Leo Major, 1921-2008

Wil Cornelissen

(Zwolle werd op 14 april 1945 bevrijd. De eerste geallieerde soldaat die de stad binnenkwam was Leo Major, verkenners van het Frans Canadese Régiment de la Chaudière. Major bevrijdde Zwolle bijna letterlijk in z'n eentje. Hij werd voor veel Zwollenaren het symbool voor de herwonnen vrijheid en een graag geziene gast hier in de stad. In 2005 werd hij benoemd tot ereburger van Zwolle. Leo Major overleed op 12 oktober 2008. Burgemeester H.J. Meijer woonde met een Zwolse delegatie zijn begrafenis in Canada bij. Op 27 oktober 2008 werd Major in de Zwolse Raad herdacht. Voor die gelegenheid bewerkte Wil Cornelissen zijn gedicht 'Zwolle - 14 april 1945' en droeg het in de raadszaal voor. Red.)

*Leo Major, 1943-44, 'In England before D-day'.
(Collectie auteur)*

Leo Major omstreeks 2008. (Collectie auteur)

Zwolle - 14 april 1945

Al sinds mijn vroege jeugd
Ken ik de dagen en de jaren
Van geboorte van vader, moeder, al die anderen,
Dat was voor iedereen een vreugd.

Nóg ken ik de geboortedagen
Van oma, opa, nicht en neef.
Ik ken ze goed, zoals hun lief gezicht
Lang na '45 op mijn netvlies bleef.

Ik ken ook altijd nog die 14de april,
De dag waarop ik zag drie jaar verborgen joden,
De tranen, vlaggen, het Wilhelmus
De eerste Canadees, Major, als glorieuze spil.

Die dag, de mooiste van mijn leven,
De zwarte hoge hoed van buurman meester Haan.
En het portret van Willemien,
Nog nooit zo koninklijk gezien...

De verzetsman Bertus Doorn, een pacifist.
Nu lopend met een wapen, een stengun
Veel zaken hoorde ik veel later
Waarvan ik toen, als jongen, nog niets wist.

Ik zie de mantel van mijn moeder,
Zij knipte toen haar ster eraf.
Die ligt, diep weggezonden, in een kast
Omdat ze mij die ster toen gaf.

Ik ken de verjaardag nog van tante Claar, van Hans en Leonie,
De dagen van oom Jochem, Elly, Rika, alle anderen,
Van kleine Emmy, Erich, van oom Cor.
Verdwenen. Westerbork... Auschwitz... Sobibor.

Er zijn wel honderd dagen in mijn hoofd
De dagen die ik nu nog weet,
Ik heb ze als kalender nog gereed,
Mijn hele leven meegedragen.

Maar als straks de grote mist opkomt
Ik oud ben en der dagen zat,
Als dat zo moet, laat mij dan alles, iedereen vergeten
De dag van vrouw, van kind, van vriend, vriendin
Mijn hersens weggedwaald in tijd en ruimte,
De tijd waarop ik niets meer weet, geen eind geen begin.

Ik heb dan slechts één wens
Eén dag nog dat ik wil.
Laat desnoods alles mij dan weg zijn
Laat mij dan alles, alles gaan vergeten.
Maar laat dan één beeld nog bij mij blijven
Die Canadees...
Op de veertiende april.

C.M. van Hille-Gaerthé, meer dan alleen een Zwolse schrijfster

Sanne Koetsier

Op 31 december 2008 was het precies vijftig jaar geleden dat de schrijfster C.M. van Hille-Gaerthé overleed. Haar naam leeft voort in de Van Hille-Gaerthéstraat (Wipstrikbuurt) en er wordt in historische publicaties over Zwolle nog regelmatig gerefereerd aan haar *Zwolse Mijmeringen*. Deze vijftigste sterfdag is daarom een goede gelegenheid om eens stil te staan bij haar leven en werk.

To Gaerthé

Catharina Magdalena Gaerthé, roepnaam To, werd op 17 mei 1881 geboren te Zwolle in een huis aan de Botermarkt, de huidige Nieuwe

Kinderfoto van To van Gaerthé. (HCO, collectie Jonkers-Stroink)

Markt.¹ Na enkele jaren, in 1886, verhuisde het gezin naar de Walstraat nummer 10.² Haar vader, Johann Christoph Gaerthé, begon zijn loopbaan als militair arts in Indië, maar hij had zich in 1880 als huisarts in Zwolle gevestigd. Haar moeder, Catharina (Cato) van Deventer, kwam uit een echte Zwolse familie met veel kooplieden, bankiers en industriëlen.

To Gaerthé groeide op in de bedaarde provinciestad die Zwolle aan het eind van de negentiende eeuw nog was, in het statige doktershuis met de grote tuin dicht bij de Sassenpoort, die later ook regelmatig in haar boeken zou figureren. Na haar lagere schooltijd op de Nutsschool bezocht zij de meisjesschool in de Bloemendalstraat en werd daar door verschillende leraren geïnspireerd om iets met taal te gaan doen. Zo kreeg zij Frans van Margo Antink, die later trouwde met de letterkundige Carel Scharren.³ Margo Antink maakte To enthousiast voor gedichten. Na de meisjesschool ging To naar de kweekschool in Arnhem, destijds een gerenommeerde particuliere school. De leerlingen verbleven er intern. Haar leraar Nederlands daar was M. Leopold, letterkundige en vader van de bekende J.H. Leopold. Het verheugde To zeer als hij onder haar werk schreef: 'Wilt ge dit opstel voor me overschrijven?' Deze eer viel haar herhaaldelijk te beurt. Gaerthé behaalde haar akte voor het Lager Onderwijs, maar haar ouders vonden het niet goed dat ze daarmee zelf de kost ging verdienen. Dat paste een meisje uit haar kringen niet. Ze haalde in Zwolle nog wel haar akte godsdienstonderwijs. Hiermee gaf ze als vrijwilligster les op zondagsscholen en ging ze als leidster mee met vakantiekolonies.⁴

Op 25 juli 1906 trouwde de doopsgezinde Gaerthé met de Nederlands-hervormde classicus Gillis Ernst Willem van Hille.⁵ Ernst (zoals hij genoemd werd) was leraar aan het gymna-

sium in Zwolle, waar hij in 1908 tot conrector werd benoemd. Het echtpaar vestigde zich op Veerallee 23. Samen kregen ze vijf kinderen, drie meisjes (waarvan er een heel jong overleed) en twee jongens. De kinderen werden hervormd gedoopt.⁶ Later zou het echtpaar overigens de hervormde kerk verlaten en overstappen naar de remonstrantse kerk. In 1911, ze hadden toen drie kinderen, verlieten ze de stad Zwolle in verband met de nieuwe baan van Ernst in Den Haag. Daar werd in 1913 een derde dochtertje geboren, dat slechts vier maanden leefde. Kort daarop vertrokken ze naar Alkmaar waar Ernst rector werd van het openbare gymnasium. In Alkmaar werd hun jongste zoon geboren. In 1917 verkaste het gezin opnieuw naar Den Haag, waar Ernst van Hille rector werd van het nieuwe tweede gymnasium in die stad.

Schrijverschap

To van Hille-Gaerthé besloot in Alkmaar om te gaan schrijven. De aanleiding daarvoor werd in de weekendbijlage van de *Zwolse Courant* van 23 mei 1961 uitgelegd:⁷

'Over het begin van haar schrijverschap vertelde mevrouw Van Hille-Gaerthé bij haar vijfen-

To van Gaerthé als kweekschoolleerling in Arnhem. (Uit: C. van Hille, *Over de familie*, Amsterdam 1986)

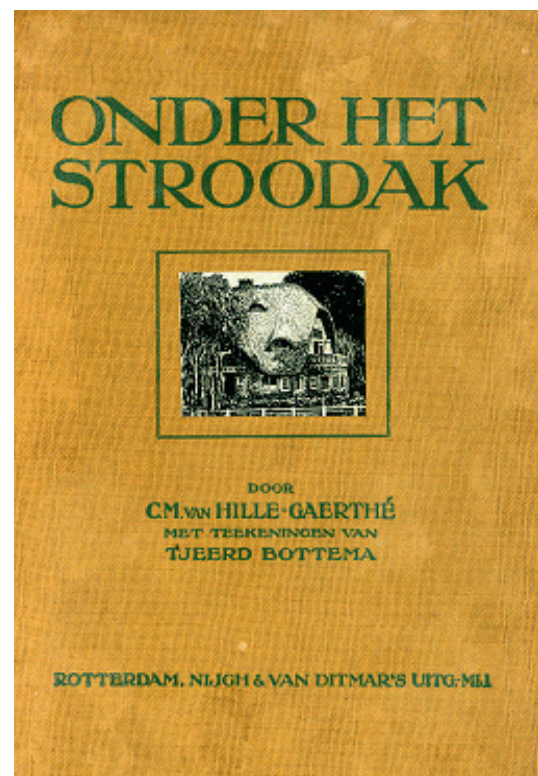

De Veerallee omstreeks 1930. Het jonge gezin Van Hille-Gaerthé woonde op nummer 23, het tweede huis van links, met de donkere veranda. In de tijd dat zij daar woonden stonden er overigens nog twee rijen bomen aan de Veerallee. (Collectie HCO)

Het jonge echtpaar To en Ernst Van Hille-Gaerthé. (Uit: C. van Hille, *Over de familie*, Amsterdam 1986)

zeventigste verjaardag, in 1956, aan een medewerker van de *Provinciale Zeeuwsche Courant*, dat zij thuis nooit financiële zorgen had gehad, maar dat het echtpaar Van Hille het tijdens de dure jaren van de Eerste Wereldoorlog in Alkmaar niet zo ruim had. Bij het schoonmaken van een wastafel zei ze op een gegeven moment tegen zichzelf: ik wil niet langer arm zijn.’

Omslag van ‘Onder het Stroodak’, het eerste boek van To van Hille-Gaerthé. (Internet)

Dit was het moment waarop haar schrijverschap begon. Toen Van Hille-Gaerthé 32 jaar oud was had ze haar eerste boek *Onder het Stro(o)dak* voltooid, een roman voor meisjes en het verhaal van een in harmonie levend gezin van een huisarts. Het werd een jaar later, in 1915, uitgegeven. In eerste instantie was het voor haar moeilijk om een uitgever te vinden. Men was er niet zo zeker van dat haar boeken wel verkocht zouden worden. Annie Salomons, die twee beknopte biografieën over Gaerthé maakte, beschreef dit moeizame begin als volgt:

‘Eindelijk wist een vriendin van haar, mevrouw Nieboer-Nygh, te bereiken, dat haar broer, de bekende uitgever Nygh, met een “Nou, vooruit dan maar”, deze eersteling accepteerde. Hij betaalde er haar f 100 voor. Hij zal van zijn bereidwilligheid nooit spijt hebben gehad. Met haar verdere boeken had ze niet de minste moeite; ze werden vlot verkocht en graag gelezen: eerst haar kinderboeken, toen haar meisjesboeken en haar boeken voor volwassenen, die toch altijd iets prils en ongerepts hielden, zoals zij zelf tot op hogen leeftijd iets meisjesachtigs had, met frisse belangstelling en een bijna verlegen kuisheid, als ze van eigen gevoelens moest getuigen.’⁸

Op die manier werd haar eerste boek uiteindelijk uitgegeven. Haar stijl sloeg aan, *Onder het strodak* beleefde in 1930 de achtste druk, in 1950 zelfs de twaalfde. Onder het strodak kreeg vier zelfstandige vervolgen: Aan de zonzijde, De plaats waarop gij staat, Het verstopte huuske, Levensdagen en Kool en Rozen.

De actualiteit speelde geen rol in haar werk. Het leven van vóór 1914 werd in haar boeken zoveel mogelijk voortgezet, zonder telkens stil te staan bij de verschrikkingen van de oorlog. Van Hille-Gaerthé schreef tijdens de Eerste Wereldoorlog wel artikelen voor de almanak *De Liefde sticht*. Ze was zeer productief. Tot aan de Tweede Wereldoorlog schreef ze iedere twee jaar wel een boek of verhalenbundel. Ze verschenen net als haar debuut meestal bij de uitgeverij Nijgh en Van Ditmar. Helaas is vanwege het bombardement op Rotterdam alle correspondentie tussen de schrijfster en de uitgever van voor 1940 verloren gegaan. Over de Tweede Wereldoorlog schreef Van Hille-

Gaerthé alleen in de volgende passage in *Geneugten en perikelen bij ziekte en herstel* (1951):

‘Sinds 10 mei 1940 heb ik niet meer tegen het Wilhelmus gekund. Niet tegen de kinderen op straat, die, in de bezettingstijd, het wel eens argeloos zaten te zingen bij het schooltje-spelen ergens op een stoep. Tot er een ouder zusje het huis uitvloog: “Houen jullie je toch stil! Dat mag je niet zingen van de moffen... zing maar liever van Ouwe Taaie!”’

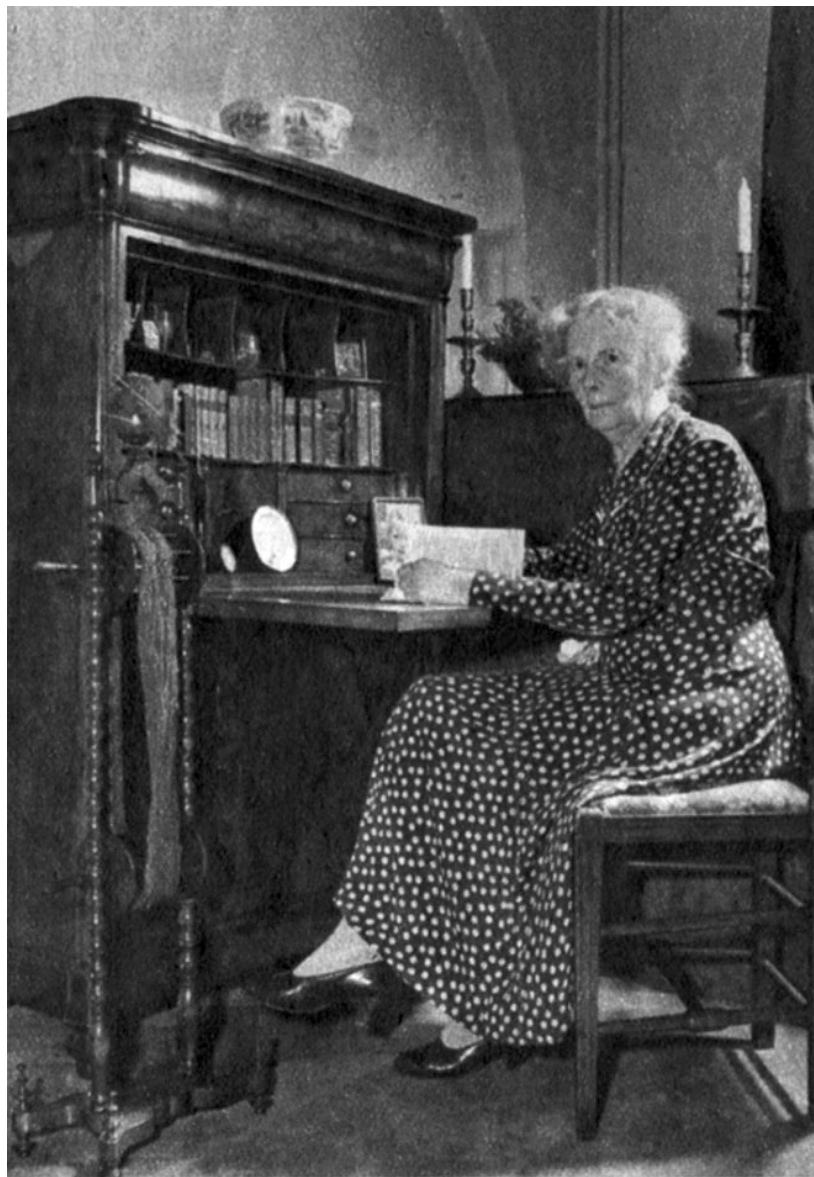
Naast het schrijven van boeken ging Van Hille-Gaerthé redactioneel werk doen. Ze schreef artikelen voor het tijdschrift *De vrouw en haar huis* en in 1923 richtte ze het maandblad *Droom en daad* op, bestemd voor meisjes. In deze periode was ze in meerdere opzichten actief binnen haar schrijverschap. Zo schreef ze voor het *Algemeen Handelsblad* en *Het Vaderland*. Vanaf 1926 werden er verschillende artikelen gepubliceerd in *De Groene Amsterdammer*, zoals ‘Een belangrijke verzameling kinderpoëzie’, naar aanleiding van het net verschenen boek *Een eeuw kinderpoëzie 1778-1878* door Dr. L.J.Th. Wirth. Een jaar later werd het tijdschrift *Favoriet*, ‘een maandblad voor Nederland en Koloniën’⁹, opgericht onder leiding van F. de Sinclair. Ook hier verrichtte Van Hille-Gaerthé werkzaamheden voor. In *De Groene Amsterdammer* van 31 maart 1928 schreef ze: ‘Het huis en de mensch van de toekomst’. Kort daarna, 14 april, publiceerde ze: ‘De tuinen op de Londensche tentoonstelling’. Ook in haar boeken kregen tuinen, bloemen en planten bijzondere aandacht. De onderwerpen in het werk van Van Hille-Gaerthé waren vooral de tuin, religie, herinneringen en familie. De schrijfster heeft zich ook bezig gehouden met het vertalen van kinderboeken. Het boek *Menschenkinder* van de Duitser Paul Eipper werd door haar vertaald als *Kinderen*. Het boekje was succesvol, gezien een herdruk in 1931. Jaren later, in 1957, verscheen nog het boekje *De kleine goudvis en andere verhalen*, vertaald uit het Engels en oorspronkelijk geschreven door Eleanor Farjeon.

Tussen 1939 en 1947 verschenen er van Van Hille-Gaerthé geen boeken. Dit had te maken met de gezondheidsproblemen van haar echtgenoot. To

To van Hille-Gaerthé

‘Ik denk aan To van Hille-Gaerthé, wat teruggetrokken en verlegen bij de eerste ontmoeting, maar zo fris en ongerept tot in haar ouderdom. Mevrouw C.M. van Hille-Gaerthé was een stille figuur in het letterkundige leven. Ze heeft een enorme rij boeken geschreven, meer dan twintig; ze had ook een grote lezerskring: jonge kinderen, meisjes, volwassenen. Ze werd door die lezers bemind en bewonderd, maar ze trad nooit op de voorgrond. Ze bezat het talent om in het daagelijkse leven een gewone huisvrouw en lieve moeder te lijken die, enigszins gebogen en tenger, met haar boodschappentas winkel uit winkel in ging; met haar kleine jongen wandelde en met vriendelijke ogen de wereld in keek. Ik zie haar nog voor me, zo als ze was, toen ik haar leerde kennen: wijd uitspringend rosblond haar met een scheiding in het midden, een smal muizengezichtje, blank en blozend, blauwe ogen met rosse wimpers, meestal glimlachend en sprekend met een zachte, bedaarde stem. Soms keek ze wat zuinig maar dat was maar verlegenheid. Haar vier kinderen waren alle vier kleine persoonlijkheden, met fantasie, gevoelig, intelligent en vrolijk, de producten van een liefdevolle, verstandige opvoeding; haar man, die toen ik hem leerde kennen, rector van het Haagse gymnasium was, had een droge humor, die bij alle leden van het gezin weerklank vond. (...) Mevrouw van Hille had een grote rust over zich en daardoor heeft ze zo veel kunnen volbrengen. Ze had een religieuze natuur; ze zag een zin, een bedoeling in het leven en dat maakt haar werk opbouwend en positief, (als ik deze gedevalueerde woorden nog mag gebruiken in onze tijd van afbraak, afwijzingen en negatie). De personen in haar romans doen hun best iets goeds van hun leven te maken; ze strijden tegen een liefde, die geen plaats vindt in de menselijke verhoudingen; ze genieten van vriendschap en huiselijk geluk. De schrijfster heeft in haar werk een roerende aandacht voor kinderen, voor stugge, verbeterde opgroeiende jongens, voor meisjes, die aan de drempel van het leven staan, onharmonisch en bekoorlijk. (...) Dat was een sobere, sterke tijd, die sobere mensen voortbracht. Mevrouw van Hille was zo’n sobere, sterke natuur, al maakte ze een tere indruk. Toen ze wist dat ze een ongeneeslijke ziekte had, heeft ze dit zwijgend en moedig aanvaard, net als Jacqueline van der Waals, wier werk ze zo zeer bewonderde. Betrekkelijk kort voor haar dood zat ze nog bij me. “Ja Ans, nu zijn we beide oud,” zei ze met een glimlach. Er lagen in dat korte, gewone zinnetje een wijsheid, een aanvaarden, die ik nooit zal vergeten. Ze heeft door haar wezen en door haar werk velen goed gedaan.’

(Uit: Annie Salomons, ‘Herinneringen uit de oude tijd, aan schrijvers die ik persoonlijk heb gekend’, Amsterdam, 1961)

lezingen, verdiepte zich in de taal en de folklore van die geheel andere wereld, genoot van de overstelpende bloemenpracht, - totdat de symptomen van de ziekte zich openbaarden, die jaren later tot haar dood zouden leiden. Ze kwam toen ijlings met een vliegtuig terug om in Holland haar eerste operatie te ondergaan.’

Op 31 december 1958 overleed de schrijfster te Den Haag. Ze werd 77 jaar.

Duidelijke opvattingen

Van Hille-Gaerthé had een duidelijke opvatting over hoe een werk uitgegeven moest worden. Haar boeken moesten bij een nieuwe druk niet zomaar aangepast worden aan de nieuwe tijd. Dit was ook het geval bij haar werk dat vertaald werd. In een interview met Marijke van Raephorst zei ze daarover:¹⁰

‘“Onder het strodak in het Amerikaans.” Zij schiet plotseling in de lach. “Maar dan ontmoet je zulke malle dingen! De vertaalster wilde het laten eindigen bij het Kerstverhaal (waarna nog minstens een derde van het boek komt) want de Amerikaanse kinderen vinden het zo heerlijk, als een boek eindigt met Kerstmis! Maar je kunt je boek daarvoor toch niet gaan vermoorden!”’

Het is ook interessant om te zien wat zij samen met de uitgever vertelde in het voorwoord van de twaalfde herdruk van *Onder het strodak* uit 1950.¹¹ Ze vroegen zich af of zij passages aan zouden passen en moderniseren. Zij besloten dit niet te doen:

‘Het gaat in een boek om de geest, waaruit het geschreven is; en het tijdperk, waarin het verhaal speelt, heeft invloed op de wijze van leven, van spreken en handelen. Deze boeken (*Onder het strodak* en *Aan de zonzijde*) zijn geschreven in het tijdperk vóór de wereldoorlogen, toen het leven rustiger was en zekerder; toen er minder voortreffelijke en ook minder barbaarse uitvindingen gedaan waren dan in deze tijd. (...) Dokters deden hun praktijk op de fiets, in een dogcart of ander rijtuig. En long-ontsteking was toen een beangstigende, langdurende ziekte. Nu niet meer. Men maakte plannen voor de toekomst en vertrouwde, dat ze volvoerd zouden worden. Doordat er minder gelegenheid van vervoer was – geen taxi’s en geen bussen, een enkele elektrische

Van Hille-Gaerthé, begin jaren vijftig. (Uit: *Libelle*, 1951 nr. 16, 23)

moest hem vanaf 1943 verzorgen omdat hij ernstig ziek was. In 1944 overleed Ernst van Hille op 71-jarige leeftijd. Dit was één van de redenen dat ze in de zomer van 1947 naar haar zoon in Zuid-Afrika ging, die daar als bioloog verbonden was aan een universiteit. Volgens Salomons:

‘In den zomer van ’47 ging ze naar Zuid Afrika, naar Grahamstown, om bij haar geliefden oudsten zoon Christoph te logeren. Ze hield er

tram in de grote steden - leefden de mensen meer in eigen kring en eigen huis. Dit alles vindt men in de beide boeken. Dat kon niet veranderd worden, als men de geest van het boek behouden wilde. En daarom geven wij deze boeken - op enkele kleine wijzigingen en vernieuwde spelling na - nog eens uit in hun oude vorm. Want de diepere menselijke gevoelens zijn toch van alle tijden en die zijn de belangrijkste in het leven. Daarom wagen wij het met deze wijze van uitgeven.’

Zwolle

Hoewel Van Hille-Gaerthé vaak beschreven wordt als de Zwolse schrijfster die vooral over de stad Zwolle heeft geschreven, neemt Zwolle slechts een kleine, maar niettemin zeer belangrijke plek in haar boeken in. Pas in 1959 kwam haar boek *Zwolse Mijmeringen* uit, waarin Zwolle uitgebreid beschreven werd. In het verdere werk van de schrijfster is soms een glimp op te vangen van de Overijsselse hoofdstad, maar expliciet noemde zij Zwolle niet vaak. Omdat het de stad is waar zij geboren was en waar zij zelf gelukkige herinneringen aan over heeft gehouden, vormt Zwolle wel een belangrijk onderdeel van haar schrijverschap. Pas op haar dertigste verliet ze samen met haar man en drie kinderen de stad.

Van Hille-Gaerthé verwees niet altijd specifiek naar Zwolle, maar in haar boeken zijn elementen te vinden die verwijzen naar haar jeugd daar. In de bundel *Levensdagen* bijvoorbeeld liet de schrijfster zich uit over haar vader die huisarts was en haar moeder die hem bekritiseert. Eén van de personages zegt:

‘Ach, wel neen, een gewone huisdokter was hij geweest, goed en geduldig voor zijn patiënten, die van hem hielden... een middelmatig huisvader... Zijn levenslustige vrouw had altijd geklaagd over zijn uithuisigheid.’

Eigenlijk is alleen in *De feesten van Det en Nol* en in *Zwolse Mijmeringen* duidelijk te merken dat het over de Zwolse jeugd van de schrijfster zelf ging. Ik citeer hier uit *De feesten van Det en Nol*:

‘Voor Det woonde in het huis met den diepen bloementuin en de drie trapjes - de verandatrap, de trap van de achtergang en de trap naar het

De Sassenpoort

‘De Sassenpoort, die wij als kinderen, wanneer het kleine zijpoortje openstond, wel eens mochten beklimmen en waar je vanaf de trans de wereld in gans andere proporties zag en je eigen huis en tuin in de diepte, zo nietig en onbelangrijk in de nooit vermoede omgeving.

De Sassenpoort, die - al sprak je daar nooit over - een van je vrienden was, trouw en toegewijd van beide kanten. (...)

In mijn kindertijd hoorde ik de uren en halve uren sterk en helder van de Sassenpoort, zachter die van de Peperbus en een paar minuten achteraan de klok van de H.B.S. [Bagijnesingel].

Op de “wal”, die later Wilhelminasingel zou heten, was wat licht gerucht van pratende mensen, een enkel rijtuig, om kwart na tien klotste het paard van de Van-Gend-en-Loos-wagen met zijn laatste vracht van het station naar huis.

En op mooie zomeravonden – als de maan groot was – voeren de roei-bootjes door de gracht tussen de wallen en de Wezenlanden. Avondstille... maanlicht... tweestemmig gezang over het water. Dat was de familie Burbach, van ouder tot ouder bekend om hun muzikaliteit. Hoe heb ik het genoten! Wat hoort een stadskind in onze dagen, als het slapeloos in bed ligt?...

(Uit: *Zwolse Mijmeringen*)

De Walstraat gezien vanaf de Wolweverstraat in de richting van de Sassenpoort, omstreeks 1910. De familie Gaerthé woonde op nummer 10, vlakbij de Sassenpoort. (Collectie HCO)

Vader

‘Mijn vader had een grote boerenpraktijk en hij heeft me veel meegenomen, eerst in het rijtuig, later op de fiets. Daardoor leerde ik meer van Zwolle’s omstreken kennen dan de meeste kinderen. Waarheen heeft hij mij niet meegenomen: naar de Watersteeg [Kuyerhuislaan] en Herfte, door Langenholte en Schelle, door Spoolde, Zuthem en Herculo [Harculo]. Hij hield van het land; hij heeft ons de namen van de gewassen geleerd en de namen van de bomen, als de bladeren waren afgevallen. Wij wisten welke bessen giftig en welke eetbaar waren, ook al waren ze niet lekker, en de sappen van de bloemstengels.

(...)

Bij hoeveel boeren ben ik op die tochten op de deel genodigd, om aan de ronde klaptafel een kop slappe koffie op een kandyklont te drinken of een glas melk, warm van de koe.

Toen ik nog op de Nutsschool in de Bitterstraat was, nam hij me mee naar de Broerenstraat.

“Ik moet naar het Weeshuis en daar eten ze vandaag pannenkoeken; dat gebeurt maar éénmaal in het jaar; je mag meeëten.”

En in de gevangenis heb ik, samen met hem, de erwtensoepe geproefd. Dat was een openbaring, want ik had alleen gehoord van “droog brood en water” in een gevangenis en stro op de grond als slaapplaats. En daar heb ik toen ook de bedden gezien, met dekens.

Een dokter zonder auto, nog zonder telefoon.

Hoe dikwijls schalde de bel - bescheiden of luidruchtig - in het holst van de nacht door het huis. Hoe schrokken logés daarvan! “Staat het huis in brand?”, riepen ze wel.

Mijn vader, na zo’n bel, schoof het slaapkamerraam op en riep dan naar beneden: “waarom het ging?”

Soms stond het rijtuig van een boer voor het huis, soms ook moest de koetsier gewekt. Er waren tijden, dat nacht na nacht het alarmerende bellen door het huis klonk. Op een nacht dacht mijn moeder, die meteen weer was ingedommeld: Ik heb hem toch niet horen uitgaan en hij ligt ook niet in bed. En toen vond ze hem, nog met het hoofd buiten het raam, ingeslapen op het raamkozijn. Zó moe kon een dokter toen zijn.’

(Uit: ‘Zwolsse Mijmeringen’)

De ouders van To Gaerthé, Johann Christoph Gaerthé en Catharina (Cato) van Deventer op hun trouwdag in 1880.

(Uit: C. van Hille, *Over de familie*, Amsterdam 1986)

tuinhek - was er een ander huis geweest, waarin zij en Nol geboren waren. Dat huis lag aan de Botermarkt en behalve de vriendelijke burens en andere gewone mensen - die je wel zag maar nooit sprak en over wie je dus ook nooit dacht - woonde er op de markt onder een smal hoog gebouw, dat de achterkant van een magazijn was, diep in de bocht naast de oude kerk, Bet-in-de-kelder.’

Het huis aan de Botermarkt (nu Nieuwe Markt) dat de schrijfster bedoelde, was haar geboortehuis. De kerk is de Bethlehemse kerk, waar Van Hille-Gaerthé later met haar gezin naar de Nederlands Hervormde kerkdiensten ging. Iets verderop in *De feesten van Det en Nol* wordt de Watersteeg genoemd. Het was een sport voor de kinderen om na schooltijd elkaar uit te dagen om door de enge Watersteeg te rennen:

‘De Watersteég... peinsde Det. De Watersteeg wàs geen steeg. Een steeg was een onvermoed, nauw straatje tusschen de huizen, een griezelig, donker ding. (...) De stegen, die ombogen en die een rechten hoek vormden, waren de door Det gevreesde. Nooit wist je, als je vóór den ingang stond, of de dronken man thuis was, of de deur van het spookhuis op een kier zou staan... en

wat daar achter kon zijn. (...) Maar ’s middags, als Nol, die in de tweede klas om half vier al weg mocht, thuis was, waren de stegen, vooral in de wintermaanden, beangstigend stil en somber en vol donker geheim geweest. Als ze kon, ontvluchtte Det wel de uitbundige meisjestroep van haar klasse en pal langs de huizenrand, waar geen stegen waren, rende ze de straten door, zoodat ze hijgend en ontredderd thuis kwam.’

De benaming Watersteeg is overigens of een dichterlijke vrijheid van de schrijfster, of een vergissing. Hoogstwaarschijnlijk bedoelde ze de oude Waterstraat. De Waterstraat bestaat nog, maar niet meer in de oorspronkelijke vorm. Vroeger was het een heel lange smalle straat in de binnenstad aan de achterzijde van de Buitenkant, de vroegere havenkade, die door liep tot aan de Diezerpoortenbrug. In *Zwolsse Mijmeringen* valt te lezen dat To Gaerthé op de Nutsschool aan de Bitterstraat zat. Vanaf de Bitterstraat kon zij eventueel met een omweg door de Waterstraat naar huis lopen. Merkwaardig is dat de schrijfster in het boek over Det en Nol ook gewag maakt van de echte Watersteeg, de huidige Kuyerhuislaan, gele-

De échte Watersteeg, de huidige Kuyerhuislaan, circa 1920. Hier gezien vanuit Berkum, daar stond een toluhuis. (Collectie HCO)

Det en Nol met Kathrien op de markt, illustratie uit 'De feesten van Det en Nol', 1924. (Particuliere collectie)

gen in het buitengebied van de stad. Det mocht met haar vader mee naar de Watersteeg, net zoals de schrijfster zelf regelmatig met haar vader mee-ging:

'Morgen zou vader naar de Waterstéég gaan. Det begreep nooit, waarom al dat moois, zó'n leelijken naam had, want de Watersteeg was geen steeg, de Watersteeg was een breede buitenweg, waar het goed en warm was te lopen tusschen de korenvelden in den zonneshijn en koel en

verkwikkend onder de hoge boomen met de ruischende blaadjes. En op de zijwegen naar de boerderijen, groeide de dophei met z'n kleine rose lampionnetjes tusschen de karresporen en de grijze konijntjes met de witte wipstaartjes sprongen daar verschrikt het kreupelhout in.'

Een andere in het boek beschreven belevenis voor Det en Nol was de vrijdagmarkt. In de 'zomervacantie' konden de kinderen weer eens mee met de keukenmeid Kathrien:

'Toen Det met haar mandje in de keuken kwam, was Kathrien bezig de zwarte lintjes van Nols matrozenblouse te strikken. - Je moet een hoed op, zei ze tegen Det. - Waarom? - Nou, vanzelf omdat ik het zeg. (...) Maar Kathrien, klaar met de boter, begon nu te bieden op de eieren en dadelijk lieten zij den wedstrijd in den steek. - Wat bint ze? Vroeg Kathrien met haar hoofd half verborgen in de open mand. - Zesde-alf.¹² - Vieve.

- Nee, eur, minder kan 't niet. - Ze kibbelen, fluisterde Nol met stralende oogen, ik hoop, dat Kathrien het wint. - Ze wint het altijd, stelde Det gerust. - 't Is goed, eur, zei Kathrien wat smalend en wandelde verder. - Oe völle bint ze? Vroeg ze drie manden verder. - Zesse. Kathrien taxeerde in aandacht het ei van zesse, woog het op haar hand, hield het tegen 't licht, maar verlangde terug naar den boer van zesde-alf.'

En zo verliepen de belevenissen op de markt. Kathrien wint het uiteindelijk en de eerste verkoper roept haar terug en zegt: 'V'ruut dan moar.' Het boek eindigde met een gelukzalige gedachte van Det:

'Ze luisterde naar de vertrouwde klokketonen, die al zooveel jaren over haar eigen huis geroepen hadden en waarnaar zij en Nol elken Zondag weer, op een lichten wenk van vader, zwijgend hadden toegehoord.

Vredig beierden de bronzen klokken over het midzomerland, het zon-beschenen land van beloften; zachter en zachter zongen ze boven het luisterende kind, wier hart nog onbewust in vreugde en leed uitging naar 's levens verborgen feesten, die voltrokken worden zonder wereldsch gerucht.'

Nieuwjaar

'“Een nieuw schrift vol witte bladzijden”, werd ons op de zondagschool geleerd, “die we niet mochten bederven.” En altijd weer is een struikelend kind bezielde van goede voornemens.

Met Nieuwjaar zou je beginnen. Nieuwjaar was zoiets als een feestelijke zondag vol beloften. Mijn vader had een pupil, een meisje, een beetje ouder dan ik, dat in de vakanties bij ons logeerde. Wij hadden toen een oneindig aantal familieleden in Zwolle, tot in verre geslachten hadden wij contact, en hoe ver ook, wij noemden de oudere generatie Neef en Nicht. Bij al die oud-ooms en -tantes, neven en nichten, moesten wij in de middag van 1 januari veel heil en zegen met het nieuwe jaar wensen.

Wij begonnen op het rijtje af, bij een oudtante die anisette schonk.

“Een klein glaasje”, zei ze tegen ons, “dat kan geen kwaad.” Ze schonk het uit een vierkante fles; het leek op water, maar het was verrukkelijk zoet en stroperig met een exquis smaakje. Thuis kregen we nooit zulke lekkernijen. Dan verder op stap. Bij ieder familielid iets anders, we bedankten nooit: koekjes, soezen, appelbeignets van oudjaar, koude limonade en warme chocolademelk. In die kindjaren wist men nog niet van middagthee, wel van andere dranken. Het laatste bezoek was bij een oude mevrouw, niet eens een nicht, maar familie van familie. “Een klein glaasje curaçao”, zei ze, “Daar houden jullie natuurlijk wel van. Omdat het Nieuwjaar is.” Het deed denken aan de anisette, maar al niet meer zó lekker.

Dan naar huis om te eten. Mijn moeder hield van traditie. In onze kelder stond een bruine pot met zuurkool en een Keulse pot met snijbonen-in-het-vat.

“Die zijn pas echt goed, als de oudejaars-schoten erover geklonken hebben”, zei mijn moeder. Dus werden de snijbonen voor het eerst gegeten op Nieuwjaarsmiddag, gekookt met witte bonen en een eerste kwaliteit rookworst van de eigen slacht. Nu moet je zo'n kind zijn dat toch altijd al wat

tegen heeft op middageten en dan na zo'n Nieuwjaarsmiddag...

Hoe groen en oneindig was die portie op mijn bord, de witte bonen leken duive-eieren, de worst geurde en droop van roodachtig vet. Mijn moeder vertelde nog eens opgewekt het oude verhaal van de oudejaars-schoten over het snijbonenvat heen. Ik begreep in de verste verte niet wat het met elkaar te maken had. Je kón eenvoudig niet eten, geen hap, geen boon.

“Kom nu...” Mijn vader heeft nooit aanmerkingen op voedsel geduld.

“Begin je nu of niet?” Ik begon niet. “Dan maar met je bord naar de gang!”

Ik zat op de trap en naast me stond het bord - het was me onmogelijk.

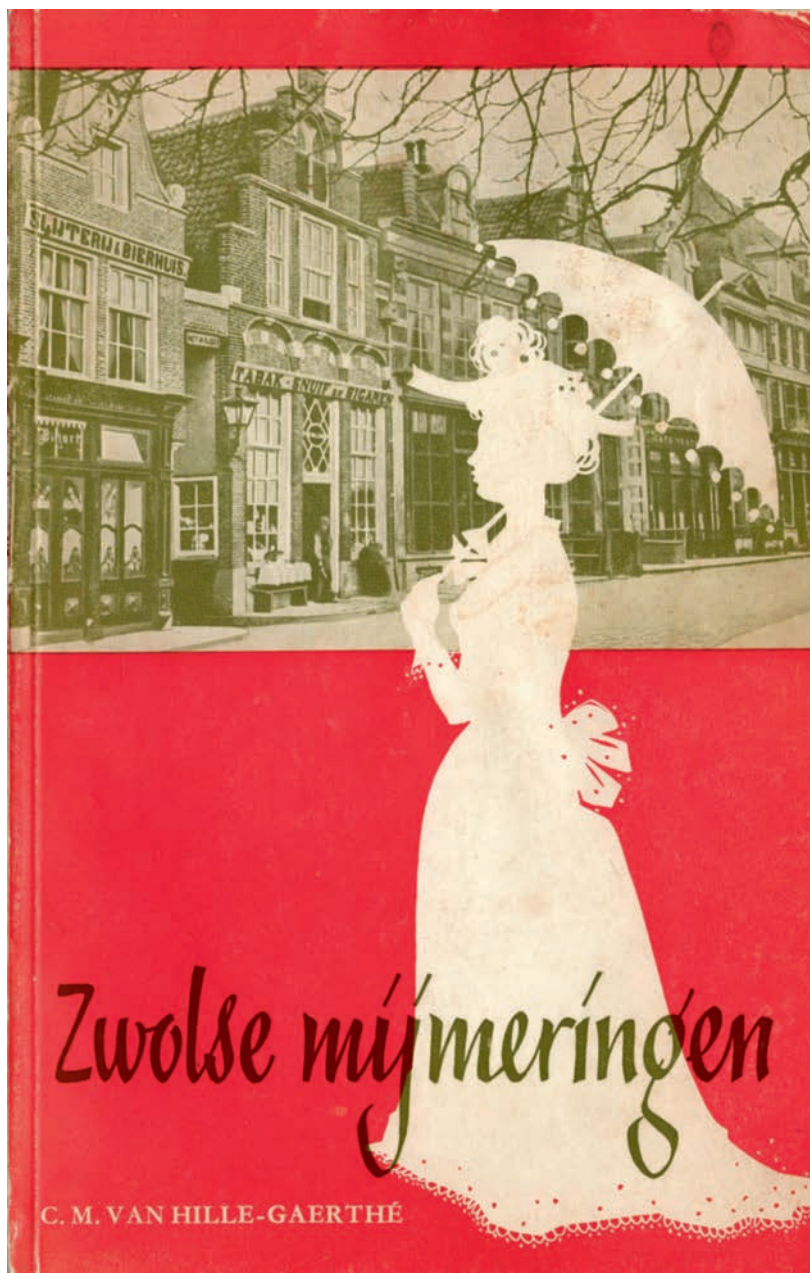
Ik weet niet, of toen het vriendinnetje, dat het ook moeilijk had, het verloop van de middag heeft verteld: alles van de zoete en de zoute krakelingen, van de beignets en kniepertjes, van de chocolademelk, de anisette en de curaçao. Want opeens stond mijn vader weer bij me, nam het bord weg en zei: “Het lijkt me beter dat je maar naar bed gaat.”

Hij zei het niet streng, niet als een straf, maar als een vriendelijke raad aan een zieke, die probeert zich staande te houden. O, die milde raad! In bed... niets meer hoeven... niet praten, niet vertellen, niet antwoorden... Zo maar met je opstandige maag, je kapotte gevoel, je verwarde, behuilde hoofd tussen de koele lakens van je eigen bed... niets meer hoeven eten... geen hap... nooit meer... Die weldaad, waarmee de Nieuwjaarsdag eindigde.

Mijn moeder heeft toen gezegd: “Nooit eet ik meer snijbonen op Nieuwjaarsdag, appelmoes was beter geweest.”

Ik houd ook wel van traditie, maar met déze traditie heb ik voor mijn familie en nageslacht gebroken. Ach, maar wie zou in onze tijd van blikken en diepvries-groente, nu kelders uitzonderingen zijn, nog weten van oudejaars-schoten die knallen over snijbonen-in-het-vat?

(Uit: 'Zwolse Mijmeringen')

Het omslag van 'Zwolse Mijmeringen'. (Particuliere collectie)

Zwolse Mijmeringen

Van 1956 tot 1958 publiceerde To van Hille-Gaerthé in de *Zwolse Courant* haar *Zwolse Mijmeringen*, herinneringen aan de jaren 1881-1914. Thom. J. de Vries typeerde deze herinneringen als volgt:¹³

'Hoogbejaard, doch met een opmerkelijke frisheid schreef zij in Den Haag haar *Zwolse Mijmeringen*, die een levendig beeld geven van het oude Zwolle voor de Eerste Wereldoorlog. En mocht een ogenblik haar geheugen haar in de steek laten, dan wist haar buurman, oud-hoogleraar mr. Van der Pot¹⁴, die juist in deze jaren te Zwolle ter griffie werkzaam was (...), haar met zijn onfeilbaar geheugen te hulp te komen. Ook prof. Van der Pot was levenslang verliefd op de sfeer van het oude Zwolle van voor 1914. Want (...) het was hier prettig wonen; voor weinig geld kon men toen plezierig uitgaan.'

Pas na haar dood werden de *Zwolse Mijmeringen* gebundeld. Het boek werd veel verkocht en er verscheen spoedig een herdruk.¹⁵ In *Zwolse Mijmeringen* staan de goede herinneringen aan de stad centraal. Het heeft een nostalgische ondertoon, is geestig en beschrijft ook heel aardig de oude gebruiken uit de tijd waarin de schrijfster opgroeide:

'Een kelder met de kisten voor de winteraardappelen, voor de bruine pot met ingelegde boter, voor de snijbonen in 't vat en de zuurkool, voor de potten eieren in glaswater of in-de-kalk. Als de eieren in 't voorjaar twee-en-een-halve cent ("derde-alf" zeiden ze op de Eiermarkt tegen over de Luttekestraat) of drie cent kostten, werden ze bij honderden in de kalk gelegd voor de winter, want dan liepen ze wel eens op tot zes of zeven cent. "Zeuveu centen veur een ei, now vraag ik oe! Ik nuum et een skande!"'

'Op een van die muurtjes [in de tuin] stond in de zomer dikwijls een grote bruine pot vol melk in de warme zon dik te worden. De roomlaag was er afgeschept en werd zuur. Als de melk in de pot klonterde, leegde Caroline (...) onze keukenprinses (...), de inhoud in een metalen ster met gaatjes, liet dat uitdruipen tot de massa stijf was en als een pudding uit de vorm kon worden geschud. "Dikke melk" ... Je at het, overgoten met zure room, beschuit, basterdsuiker en kaneel. Was het speciaal Overijssels? De Agnietenberg is er lang beroemd om geweest en vroeger werd het 's avonds ook wel gegeten bij Thijssen aan de Willemsvaart.'

Meisjesschool

'De school is verdwenen, de Meisjesschool van juffrouw Langerveld, die zo'n goede naam had... En waar, vanaf het eerste moment, dat de lerares binnenstapte, verondersteld werd, dat je als onervaren kinderen, de taal zou spreken, die dat uur onderwezen werd, al beschikte je niet over meer dan een handvol woorden.

Om dat te bevorderen, liet de directrice, die Engels onderwees het eerste kind, dat onder de les een Nederlands woord uitte, de sleutel uit de klasedeur halen, "the key".

Wie "the key" nog in bezit had aan het einde van het uur, kreeg een stuk Engels proza uit zijn hoofd te leren. Het was dus zaak "the key" kwijt te raken. Dat kon, als je een ander kind Nederlands hoorde spreken. Want verwacht werd, dat je je onder elkaar en fluisterend, ook in 't Engels zou onderhouden. Het kwam er dus op aan een ander te betrappen..., een soort gecamoufleerd kliksysteem, als zodanig niet door ons erkend. Het kwam er bij ons wel op aan van "the key" en het Engelse proza bevrijd te worden. Dan was het vijf minuten vóór de verlossende schoolbel. Je had andere plannen voor de avond dan Engels strafproza; het spande erom, je werd er vals van en kneep je bankgenoot in de arm.

"Au! Gemeen kind!" riep die in het Nederlands en je overhandigde haar "the key".

In deze tijd zou er pedagogisch wel wat aan te merken zijn op deze bevordering van talen-spreken. Maar niemand deed dat in die jaren. Men liet de school de school. Uit het boek van de lerares-Duits hing het einde van een vuurrood lint. Bij het eerste woord Nederlands uit de kinderbank, verhuisde het lint daarheen:..."das rote Band"!

Frans hadden we (...) van juffrouw Antink, de latere schrijfster Margo Scharren-Antink. Bij haar was Frans-spreken vereiste. En als wij daarin tekort schoten, werd ons geen nuchtere deursleutel of een simpel lintje gegeven, maar Margo Antink trok een ring van haar vinger en gaf die, om eventueel in te ruilen tegen een Frans werkwoord. Een gouden ring met een briljant:... "la bague!"

Ik was dertien jaar en bezat geen ringen. Mijn hart ging er blijkbaar wel naar uit. Om ook eens zo'n gesierde ringvinger te hebben! Al was het dan maar voor één stuk dag en voor één lange nacht. Het werkwoord parler of obéir had ik er graag voor over. In een les, waar het régime niet te streng was, kwam je achter de rug van je vóórbuur een heel eind met je strafwerk.

Tot het kind, dat met "la bague" zat opgescheept, richtte ik me in puur Nederlands. En verrast gaf ze mij la bague. "Je dacht zeker dat ik hem niet had", zei ze. En ik weerlegde niets uit angst, dat ze hem, uit grootmoedigheid tegenover mijn onnozelheid, zou hebben gehouden.

Ik had de ring, - zielsgelukkig - eindelijk een ring aan mijn vinger, de kleine briljant fonkelde als een ster aan de hemel. Ik sloot resoluut mijn oren tegenover al, wat er in dat uur aan Nederlands de monden van mijn klasgenoten mocht ontglippen. Thuis schreef ik mijn huiswerk met de ring boven de thema's. Als een pretje.'

(Uit: 'Zwolse Mijmeringen')

Boeken door C.M. (To) van Hille-Gaerthé

- 1915 *Onder het Strodak*
 1916 *Het Kabouterhuis*
 1918 *Aan de Zonzijde*
 1920 *De plaats waarop gij staat*
 1922 *Tuintjes*
 -- *In knop (verhalen)*
 1924 *De feesten van Det en Nol*
 -- *Stille wegen*
 1925 *Het verstopte huuske*
 1926 *Levensdagen*
 -- *In de lente*
 1927 *De heg*
 1928 *Heilige Kerstnacht*
 1929 *Kool en Rozen*
 1930 *Rosarium*
 1931 *Achtergrond*
 1934 *Achter het vaartje*
 1937 *Huis en hof*
 1939 *Die twee van de Ark*
 1949 *Advent*
 1951 *Geneugten en perikelen bij ziekte en herstel*
 1952 *Zeven kinderen over de oceaan.*
 1955 *In het midden van de nacht*
 1959 *Zwolse mijmeringen*

(Uit Annie Salomons, 'C.M. van Hille-Gaerthé' in: *Het jaarboek van de maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1963/1964)

Zwols dialect

Van Hille-Gaerthé was goed bekend met het Zwols. In Zwolse Mijmeringen vertelde ze wat ze met het dialect had: 'Ik ben vroeger eens als leiderster met een groep Zwolse en Assense kinderen een paar weken in de vakantiekolonie "Naar Buiten" geweest, lang voor het tegenwoordige huis in Lunteren gebouwd was. Er waren toen ook kinderen uit Den Haag en Leiden en die zeiden tegen onze Zwollenaartjes: "Wat prate jellie gèk, je praat gewoun boers!" Alsof dat een tekort in hen was, zo vernederd voelden de Zwolse kinderen zich en ze begonnen ook de n's van de woorden weg te laten en het Leids dialect na te praten. Het werd

een afgrijselijke taal, maar in vier weken schoten ze er flink mee op. Toen ik de kinderen weer naar Zwolle terugbracht, was er een aanstellerig kind, dat haar moeder vlot in verdraaid Leids begroette. Nog op het perron kwam de moeder snikkend bij me: "Hach, juffer, wat ebt ze edaon met mien kind. Ik kan mien eigen kind nie meer verstaon." (...)

Zwols kon ook een exclusief bezit zijn. Mijn zuster heeft eens lange tijd achter een vrouw met een juk en twee bedekte manden gelopen, die al roepende iets aanpree. Maar hoe mijn zuster zich ook inspande, ze kón niet begrijpen, wat de ander zei. Het irriteerde haar zó, dat ze haar tenslotte terzijde liep en beleefd vroeg: 'Toe, vertelt u me eens, wat u eigenlijk roept, ik kan het maar niet verstaan'. Waarop de vrouw snibde: 'En a'j't dan niet verstaon kunt, dan geet ut oe ook niks an.' En liep en riep weer verder.'

En zo vertelde de schrijfster nog veel meer over haar beleving van het Zwolse dialect. Net als het woord 'koezepiene'. Van Hille-Gaerthé: 'Het is altijd een gevleugeld woord in de familie gebleven.' Omdat haar vader huisarts was en er nog geen tandartsen waren in Zwolle, hoorde ze als klein meisje gegil en geschreeuw als er weer eens een kies getrokken werd. Ze vluchtte dan naar het zolderkamertje omdat ze het zo'n naar geluid vond. Telkens als de schrijfster vanuit het Westen weer in Zwolle kwam, klonk het Zwols haar als muziek in de oren. Het mocht volgens haar niet langer als 'verminkt Hollands' beschouwd worden: 'Het is een táál!'

Uitgangspunt

Zwolle is een belangrijk uitgangspunt voor To van Hille-Gaerthé gebleken. Ze groeide er op en haar laatste boek was gewijd aan haar herinneringen aan de stad. Tekenend is dat *Zwolse Mijmeringen*, het laatste boek dat pas uitkwam na haar overlijden, precies laat zien waar de schrijfster is opgegroeid en wat zij zo mooi vond aan het leven in Zwolle. Haar schrijverscarrière eindigde zo bij het beschrijven van het begin van haar leven.

* Sanne Koetsier studeerde in augustus 2007 af aan de Vrije Universiteit van Amsterdam met een masterscriptie over het leven en het werk van To van Hille-Gaerthé. Naast een biografisch onderzoek, ging de scriptie over de vrouwenliteratuur en meisjesliteratuur waar het werk onder valt. Bovendien heeft de auteur gezocht naar de steeds terugkerende thematieken zoals de tuin, religie en de rol van Zwolle in de boeken van Van Hille-Gaerthé.

Noten

- 1 Meijerink-Wijnbeek, A. en G. van der Wal, *Lite-raire wandelingen in Overijssel*, Waanders Zwolle, 2005, 46
- 2 Toen nog Walstraat G 155
- 3 Vries, Drs. Thom. J. de, *Geschiedenis van Zwolle*, II, Zwolle, 1961, 321, 322
- 4 Salomons, Annie, 'C.M. van Hille-Gaerthé' in: *Het jaarboek van de maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1963/1964, 53-57
- 5 Zie noot 4
- 6 Historisch Centrum Overijssel, Bevolkingsregister Zwolle 1860-1940, H 226 ae

- 7 Lennep-Morsink, G. van, *Dochter van Zwolse dokter was eens populaire schrijfster* in: Weekendbijlage *Zwolse Courant*, Zaterdag 23 mei 1961
- 8 Zie noot 4
- 9 Archief de *Groene Amsterdammer* (Geraadpleegd op 20 januari 2007)
- 10 Marijke van Raephorst, 'C.M. van Hille-Gaerthé, een blijmoedig schrijfster', in: *Libelle* (1951) nr. 16, 22-23
- 11 Hille-Gaerthé, C.M. van, *Onder het strodak*, voorwoord, A.W. Sijthoff Leiden, 1953
- 12 Van Hille-Gaerthé gebruikt hier zelf een voetnoot voor de volgende verklaring: zesde half = vijf en een halve cent.
- 13 Zie noot 3
- 14 Betreft: C.W. van der Pot (1880-1960). Hij was van 1904-1910 op de provinciale griffie werkzaam. Onder meer auteur van *Zwolles omgeving omstreeks 1900*, Zwolle z.j.
- 15 Zie noot 1

Het verhaal achter twee monumenten aan de voormalige Zamenhofsingel

Peter van 't Riet

Hoeveel Zwollenaren hebben tot voor enkele jaren niet hun belastingformulier naar het belastingkantoor aan de Zamenhofsingel gestuurd? Velen! Waarschijnlijk zonder te weten naar wie die singel vernoemd was. Altijd gedacht dat Zamenhof een Zwolse dokter of een oud-burgemeester was? Nee dus. Zamenhof was een Litouws (Pools)-joodse oogarts die beroemd werd als ontwerper van het Esperanto. Maar vandaag de dag kunnen we niet meer over de Zamenhofsingel lopen of rijden. De naam 'Zamenhofsingel' is alleen nog op verkeersborden te zien als aanduiding van het parkeerterrein naast het muziekcentrum Hedon. Wat is er met de Zamenhofsingel gebeurd en welke andere herin-

neringen aan Zamenhof en het Esperanto zijn er nog in de stad te vinden?

In Zwolle wordt op niet minder dan vier plaatsen herinnerd aan Dr. L.L. Zamenhof (1859-1917), de schepper van de internationale hulptaal het Esperanto. Naar aanleiding van een verzoek van de Zwolse Esperantistenvereniging in 1959 ging de gemeente er toe over de singel tussen de Rembrandtlaan en de Diezerkade de naam Zamenhofsingel te geven. Aanvankelijk wilde men die singel de historische naam Klein Grachtje geven, maar men vond dat toch niet dezelfde uitstraling hebben als de nieuwe naam. Gedurende 42 jaar heeft die singel zo geheten, tot het gemeenteb-

Het monument voor 'Doktoro' L.L. Zamenhof bij de Zamenhofrotonde. (Foto Jan van de Wetering, 2009)

stuur in 2001 besloot de Zamenhofsingel om te dopen in Burgemeester Drijbersingel. Dit gebeurde in januari 2002. Geen woord van kritiek overigens op die burgemeester, die zelfs ereburger van Zwolle is geworden.¹ Bovendien bestaat er een traditie in Zwolle om straten te vernoemen naar burgervaders, zoals de Burgemeester van Roijensingel, voorheen het Klein Wezenland.² Maar dat nu uitgerekend een singel die vernoemd was naar een man die wereldwijd erkenning en waardering voor zijn werk heeft gekregen, zijn naam moest inleveren, getuigt toch niet direct van een wijds blik. De Esperantovereniging heeft destijds ook uitgebreid geprotesteerd tegen de naamsverandering.³ Hetgeen er wel toe geleid heeft dat Zwolle een Zamenhofrotonde heeft gekregen, op de plaats waar Rembrandtlaan – Burg. Drijbersingel – Dijkstraat en Schuttevaerkade bij elkaar komen.

Twee monumenten

Aan de ene kant - bij de rotonde - van de voormalige Zamenhofsingel staat een monument voor 'Doktoro' L.L. Zamenhof. Het eenvoudige monument bestaat uit een gemetseld stenen muurtje met daarop een bronzen plaquette met een portretbuste van Zamenhof, met rondom de tekst: Auteur van de internationale taal 'Esperanto', 15 december 1859 – 14 april 1917. Het is een ontwerp van de kunstenaar F. Sieger en het dateert uit 1966.

Aan de andere kant van de voormalige Zamenhofsingel - bij de Diezerpoortenbrug - staat het Esperantomonument. Het uit beton en brons vervaardigde monument is van de hand van J. Maagdendans en werd in 1974 onthuld. Hiermee was de oorspronkelijke opzet van de Esperantisten gerealiseerd: een straat met aan beide uiteinden een monument voor Zamenhof. Totdat het stadsbestuur in 2001 roet in het eten gooide. Tot slot: de Baptisten in Zwolle hebben zich bij de naamgeving van hun nieuwe kerkgebouw aan de toen nog Zamenhofsingel laten inspireren door de naam van Dr. Zamenhof. Hun gebouw heet namelijk 'De Samenhof'.

Tegenwoordig verbazen wij ons er wellicht over hoe het zover kon komen dat twee monumenten

en een singel herinneren aan een kunstmatige taal, die slechts door een minderheid wordt beheerst. Wie echter de geschiedenis van het Esperanto bestudeert, komt al snel onder de indruk van de invloed die deze taal vooral tussen de beide wereldoorlogen heeft gehad. Oudere lezers herinneren zich wellicht dat nog in de jaren zeventig van de vorige eeuw in de telefoocellen de gebruiksaanwijzingen behalve in het Nederlands, Duits, Engels en Frans ook in het Esperanto vermeld stonden. Kom daar vandaag nog eens om! In de Tweede Wereldoorlog werd het Esperanto door de Nazi's verboden. Na die tijd heeft het zijn invloed snel verloren onder andere omdat het Engels de rol van internationale taal overnam.

Detailopname van het Zamenhofmonument bij de Zamenhofrotonde, een bronzen plaquette met een portretbuste van Zamenhof, met rondom de tekst: Auteur van de internationale taal 'Esperanto', 15 december 1859-14 april 1917, 'Doktoro' L.L. Zamenhof. (Foto Jan van de Wetering, 2009)

* Dit artikel verscheen eerder in het Judaica Bulletin 19 nr. 2, januari 2006. Met dank aan Annè Bootsma-van Hulten die het van de noten voorzag.

Het Esperantomonument bij de Diezerpoortenbrug. Esperanto - Kompreno - Paco: Hoop, begrip, vrede. (Foto Jan van de Wetering, 2009)

Noten

1. Zie over burgemeester Drijber: Annèt Bootsma-van Hulten en Wil Cornelissen, 'Mr. Job Drijber, ererbürger van Zwolle. Een portret', in *ZHT* 20 (2003) nr. 2.
2. Zie over de gewoonte om straten in Zwolle te vernoemen naar oud-burgemeesters: Wim Huijsmans, 'De Zwolse burgemeesters', in *ZHT* 17 (2000) nr. 4.
3. Esperanto Nederland reageerde in het *Judaica-bulletin* 19 (2006) nr. 4 als volgt op deze opmerking: 'Inderdaad heeft Esperanto Nederland actie gevoerd tegen de naamsverandering van de Zamenhofsingel. Tevergeefs. Maar we hebben goede herinneringen aan de gebeurtenissen, die zich rondom de naamsverandering afspeelden. Wij hebben een prettig contact opgebouwd met oud-burgemeester Drijber, die zich uit eigen beweging heeft ingezet om het gemeentebestuur er toe te brengen weer een straat naar Zamenhof te vernoemen als daar de ge-

legenheid toe is. De naam zou dan moeten terugkeren in een wijk met namen van de groten der aarde. Het gemeentebestuur heeft te kennen gegeven om hieraan mee te werken. Bij de plechtigheden van de naamsverandering is het bestuur van Esperanto Nederland uitgenodigd. Er is onder meer gesproken door de in Zwolle wonende heer G. Berveling, die internationaal bekend is als vertaler en schrijver van talloze boeken in Esperanto. Wij organiseerden een klein congres over Esperanto. Daar werd o.a. gesproken over de Indigenaj Dialogoj, een project waarin vertegenwoordigers van Inheemse Volken communiceren over gemeenschappelijke belangen door middel van Internet. Brugtaal is Esperanto, omdat de volken de verschillende talen spreken van de vroegere en huidige overheersers. Het behoud van de Zamenhofrotonde en de opknapbeurt van de beide monumenten tellen wij ook bij onze zegeningen.'

J.C. van Apeldoorn (1856-1932), organist en muzikleraar

Jacobus Cornelis van Apeldoorn was vanaf 1890 gedurende ruim twee decennia organist van het Schnitger-orgel in de Grote Kerk. Daarnaast speelde hij verdienstelijk piano en cello. Als muzikleraar gaf hij verschillende stadgenoten muziekonderricht.

Uit een aanbevelend schrijven om zijn leerling Jacobus Burbach in 1907 benoemd te krijgen als organist van de Nederlands hervormde kerk te Wijhe, blijkt zijn affiniteit met de cello. Van Apeldoorn schreef: 'De ondergetekende daartoe aangezocht, verklaart gaarne dat de heer J. Burbach een leerling van hem is. Hij heeft bij concerten in de Grote Kerk te Zwolle meermalen het orgel bespeeld terwijl ik de violoncel speelde.'¹

In dit portret worden enkele aspecten van het leven en werk van de musicus Van Apeldoorn nader beschreven en toegelicht.

Deventer

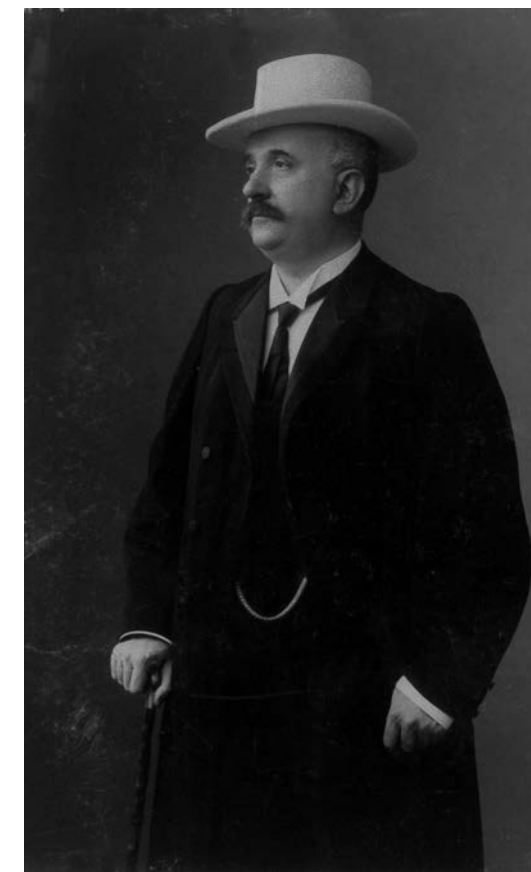
Jacobus Cornelis van Apeldoorn werd geboren op 23 februari 1856 in Deventer als zoon van Jacob van Apeldoorn en Janneken Johanna van den Sigtenhorst. Hij huwde in 1884 Wobina Josina Magdalena Elfrink. Ook zij was in Deventer geboren (7 mei 1860). In de huwelijksakte wordt Jacobus vermeld als muziekonderwijzer.

We zijn helaas niet geïnformeerd over de muzikale opleiding van Van Apeldoorn. Hij studeerde in ieder geval niet in Leipzig; de plaats waar Mendelssohn-Bartholdy in 1843 het conservatorium stichtte en waar een aanzienlijk aantal landgenoten destijds wel muziekonderwijs volgde.² Het lijkt niet gewaagd te veronderstellen dat Van Apeldoorn dicht bij huis onderricht heeft genoten. In de tweede helft van de negentiende eeuw woonden in Deventer bekwame musici, waaronder leden van de families Brandts Buys en Röntgen.³

In 1878 was Van Apeldoorn in ieder geval organist van de Evangelisch-Lutherse kerk in zijn geboorteplaats, waar een instrument stond met twee manualen en aangehangen pedaal.⁴ Het was in 1853 vervaardigd door de Deventer orgelmaker Carl Friedrich August Naber (1796-1861).

Het zal een uitzondering op de regel zijn geweest toen Van Apeldoorn op 22 november 1878 op dit instrument een werk van Sweelinck vertolkte. Hieraan dient te worden toegevoegd dat het programma verder transcripties bevatte van

Henny Wullink

Jacobus Cornelis van Apeldoorn (1856-1932), organist en muzikleraar. (Collectie auteur)

werken van Wagner en Chopin (*Marche funèbre*). De invloed van symfonische muziek en salonmuziek op de programmering van orgelconcerten in de negentiende eeuw kan moeilijk worden overschat. Orgelmuziek onderscheidde zich niet van profane (wereldlijke) muziek.⁵

De indruk bestaat dat Van Apeldoorn de banden met zijn geboortestad nimmer geheel heeft verbroken. Zo maakte hij in 1893, toen hij al negen jaar in Zwolle woonde, nog deel uit van het Deventer amateursymfonieorkest *Unis par les Sons de la Musique*. Tijdens een jubileumconcert speelde hij de cellopartij.

Organist in Zwolle

Vanaf 1879 was Van Apeldoorn organist van de Eglise Wallonne aan de Schoutenstraat in Zwolle. De Waalse Gemeente maakt gebruik van de kapel van het voormalige Begijnenconvent van St. Geertuid. Het kerkje, na de Reformatie eigendom geworden van de stad, werd in 1810 geschonken aan de Waalse Gemeente. Pas in 1840 werd een klein orgel aangekocht, dat had gestaan in de St. Dominicuskerk te Groningen. Dit door Jan Willem Timpe (1770-1837) vervaardigde instrument bezat, ten tijde dat Van Apeldoorn het bespeelde, zeven stemmen, pedaal aangehangen.

Een jaar later was Van Apeldoorn ook organist van de Bethlehemse kerk, die toebehoorde aan

de hervormde gemeente. Het orgel in deze kerk, met hoofd- en rugwerk, was vervaardigd door de orgelmaker Georg Heinrich Quellhorst (1770-1836) uit Oldenzaal. Johan Christoff Scheuer (1776-1854) uit Zwolle bracht het in goede staat toen na de oplevering gebreken werden geconstateerd. De Bethlehemse kerk is tegenwoordig omgedoopt tot 'Proosdij' en heeft een horecafunctie gekregen. Het orgel getuigt nog van andere tijden en behoort tot de belangrijkste orgelmonumenten van Overijssel.

Van Apeldoorn genoot blijkbaar het vertrouwen van de heren kerkvoogden, want in 1890 schoof hij door naar de orgelbank van het Schnitgerorgel in de Grote Kerk. Het was trouwens bepaald niet ongebruikelijk dat de organist van de Bethlehemse kerk na verloop van tijd op deze wijze promotie maakte.⁶ Van Apeldoorn volgde er Johannes Albertus Hempenius op, die zich per 1 juli 1890 had teruggetrokken als organist van de Grote Kerk. Met hem verdween na zeventig jaar en drie generaties de familie Hempenius van het Zwolse muziektoneel.⁷

Solliciteerde Van Apeldoorn mondeling naar de begerenswaardige post in de Grote Kerk? Van een open sollicitatie met vergelijkend proefspel was in ieder geval geen sprake, want in een brief van 'de kerkvoogden der Hervormde Gemeente aan de Bijzondere Kerkeraad' dd. 21 april 1890 staat het volgende vermeld: 'Aan den heer J.A. Hempenius is op zijn verzoek met ingang van 1 juli a.s. eervol ontslag verleend als organist in de Grootte Kerk. Voor de vervulling dier vacante betrekking is ons oog gevallen op den heer J.C. van Apeldoorn, thans organist in de Bethlehemse kerk. Ter voldoening van het voorschrift van art. 18 al. 1 van het algemeen reglement op het beheer der goederen en fondsen van de Hervormde Gemeenten hebben wij de eer U te verzoeken ons hieromtrent Uw gevoelens te willen kenbaar maken.'

Voor de vacant komende betrekking in de Bethlehemse kerk stelden de kerkvoogden voor om H. Veenhuizen te benoemen. Letterlijk schreef men: 'Voor de vervulling dier betrekking is ons oog gevallen op den Heer H. Veenhuizen te Zwolle, die

De Bethlehemse kerk omstreeks 1900. (Collectie HCO)

Het Quellhorst-orgel in de Bethlehemse kerk. (Collectie auteur)

onderricht heeft genoten van den heer Van Apeldoorn en door deze zeer wordt aanbevolen.’

Het eerste concert van Van Apeldoorn in de Grote Kerk vond plaats op woensdag 1 oktober 1890. Het publiek kon op die dag in de krant kennisnemen van een aankondiging. Mogelijk was er al op andere wijze in een vroeger stadium bekendheid gegeven aan dit concert. Een redactionele aanbeveling, gedateerd 30 september, staat eveneens in de editie van woensdag 1 oktober 1890: ‘Het rijke en zooveel afwisseling aanbiedend programma van het concert, morgen Woensdag avond door den heer J.C. van Apeldoorn, met de zeer gewaardeerde medewerking van mevr. E.W.-S., den heer Togni en het Deventer Bazuinkwartet te geven, noopt ons de aandacht onzer stadgenooten nog eens daarop te vestigen. Het ijverig streven van den heer Van Apeldoorn, die de eer, het zoo prachtig orgel in onze Grootte Kerk geregeld te mogen bespelen, op den waren prijs weet te schatten en die door ernstige studie zich bewust toont te zijn van de juist tegenover een zoo kostbaar instrument op hem rustende verplichting, verdient alle waardeering, en welke waardeering kan voor den kunstenaar aangenamer zijn dan dat men komt luisteren naar zijn spel?’

De violist Felice Togni was een jong talent.⁸ De

in de krant alleen met initialen genoemde soliste was een sopraan. Enige literaire kwaliteiten kan men de recensent niet ontzeggen, wanneer deze in de krant van vrijdag 3 oktober 1890 schrijft: ‘Aan het zeer talrijk gehoor, dat gisterenavond het orgelconcert van den heer J.C. van Apeldoorn bezocht, werd een niet alledaagsch genot verschafd. De goede eigenschappen, die de concertgever als organist bezit, vaardigheid, smaak, de gave van combineeren, koppelen en kiezen, komen op het prachtige instrument, een der schoonste sieraden onzer statige hoofdkerk, bijzonder goed uit; hij weet het gevaarte, uit hetwelk stroomen van tonen met schokkend geweld naar ons toekomen, te herscheppen in het kweelend fluitje van den herder en de uit de geprangde borst dringende, smeekende stem des menschen.’

Aan de hand van de recensie kan het volgende programma worden gereconstrueerd: Gounod, mars; Händel, fragment uit een orgelconcert; Rheinberger, onbekende compositie; S. de Lange, onbekende compositie; Händel, *Halleluja* uit *de Messias*.

Ondanks de transcripties, die sinds geruime tijd niet meer op programma's voorkomen, verdient het programma zeker respect omdat de hoofdmoot uit drie orgelcomposities bestond. De mars van Gounod zal de bekende *Soldatenmars* uit *Faust* zijn geweest. Het sluitstuk bracht een ‘overweldigende indruk te weeg’, aldus onze onbekende verslaggever. Een goede beoordeling ontving ook de sopraan. Zij zong werken van Händel, Cherubini en Mendelssohn-Bartholdy. De violist Felice Togni speelde een compositie van zijn Zwolse vioolleraar André H.C. van Riemsdijk met de titel *Prière* (gebed), waarover de recensent opmerkte: ‘Vergis ik mij of was het gekozen tempo niet heel langzaam?’ Tenslotte merkte de recensent op: ‘Met genoegen maakte ik kennis met het bazuinkwartet (waarom geeft men aan een stel van één bazuin en drie trompetten den naam van bazuinkwartet?) onder directie van den heer G. Karels uit Deventer.’⁹ De zeer zuiver en met smaak voorgedragen kwartetten klonken in het ruime kerkgebouw, waarin toch iedere toonshakeering duidelijk uitkwam, alleraangenaamst. Ik mag niet eindigen alvorens te gewagen van de

Het Schnitger-orgel in de Grote Kerk. (Foto Jan van de Wetering)

alleszins keurige wijze, waarop de heer Van Apeldoorn op zijn voor het ‘Anschmiegen’ schijnbaar zoo weinig geschikt instrument de solisten accompaneerde; in de begeleiding van het Aria van Händel heb ik zijn smaak en discretie in waarheid bewonderd.’

De goede toon was gezet. Met deze introductie ging Van Apeldoorn van start als organist van de Grote Kerk.

Het echtpaar Van Apeldoorn-Elfrink had zich meteen na hun huwelijk, 16 oktober 1884, in de gemeente Zwolle gevestigd. Hier werden twee zonen geboren: Gerard Wilhelm Johan (14 juni 1885) en Jacob Cornelis (1 november 1886). De familie woonde achtereenvolgens aan de Celestraat, Thorbeckegracht 16, Emmawijk 19, Luttekstraat 4a en Emmawijk 18.

Met zijn benoeming als organist van de Grote Kerk werd de muzikale en maatschappelijke positie van Van Apeldoorn verder verstevigd. Het bracht hem meer status en dientengevolge eervolle uitnodigingen voor het geven van orgelconcerten en het keuren en/of het inspelen van nieuwe orgels. Zo behoorde hij in 1892, met Christoph Wilhelm Gerbig (Almelo) en de toen al internationaal vermaarde Marius Brandts Buys (Zutphen) tot het driemanschap dat het nieuwe drieklaviervan Dam-orgel in de Grote Kerk te Enschede keurde.¹⁰ Ook wezen zij na een vergelijkend examen de beste organist aan.¹¹ Toen in 1896 het Maarschalkerweerd-orgel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in gebruik werd genomen met een inspelning door de Amsterdamse organist Jos.A. Verheyen, schreef Van Apeldoorn voor de *Zwolse Courant* een recensie met vermelding van de volledige dispositie. Het openingswerk, een compositie van J.S. Bach, had hem in het bijzonder bekoord.

Het volgende jaar, op zondag 29 augustus 1897, verzorgde Van Apeldoorn de inspelning van het nieuwe orgel in de Grote Kerk te Coevorden. Dit instrument was vervaardigd door Jan Proper uit Kampen.¹² Van dezelfde bouwer kwam in 1908 een nieuw orgel gereed in de doopsgezinde kerk aan de Wolweverstraat. Het eerste concert op dit instrument gaf Van Apeldoorn op woensdag

DOOPSGEZINDE KERK TE ZWOLLE

Woensdag 1 April

Eerste Kerk-Concert

met het nieuwe Orgel

te geven door den Heer J. C. VAN APELDOORN

met welwillende medewerking van

Mejuffrouw P. MULDER (Mezzo-Sopraan)

Mejuffrouw A. SCHULTE NORDHOLT (Alt)

en den Heer CHR. HENGEVELD

uit Kampen (Viool)

Aanvang 's avonds 8 uur -- Opening der kerk 7.30

Het kerkgebouw wordt verwarmd.

Witte programma's met tekst en nummer **86** geven toegang en zijn tegen **25 cent** verkrijgbaar bij DE ERVEN J. J. TIJL, J. M. W. WAANDERS, H. H. KOK, BLAAUBOER, KRENO, WEINTHAL & Co., GÖTTGENS en Th. PASMA, Van Ittersumstraat.

's Avonds aan de Kerk 50 cent.

1 april van dat jaar. Hieraan verleenden mej. P. Mulder (mezzo-sopraan), mej. A. Schulte Nordholt (alt) en de heer Chr. Hengeveld (viool) hun medewerking.

Publicatie

Voor eigen rekening en risico gaf Van Apeldoorn in 1896, bij het 175-jarig bestaan van het Schnitger-orgel, een kleine monografie uit onder de titel *Het orgel in de Grootte- of St. Michiels-kerk te Zwolle*. In dit werkje toonde hij zich in zijn terminologie een kind van zijn tijd, waarbij begrippen als vooruitgang en verbetering een belangrijke

Advertentie uit de *Zwolse Courant* van maandag 30 maart 1908.

rol speelden. In verhouding tot de omvang van de tekst was een aanzienlijk aantal advertenties opgenomen, dit om de uitgave financieel mogelijk te maken. Niet alleen de plaatselijke middenstand werd benaderd, ook de Rotterdamse muziekuitgevers W.F. Lichtenauer en Corn. Immig (uitgever van het tijdschrift *Het Orgel*) adverteerden. De auteur maakte ook reclame voor zichzelf.

Kort vóór het aantreden van Van Apeldoorn als organist in de Grote Kerk had een ingrijpende restauratie van het orgel plaatsgevonden door de zonen van Petrus van Oeckelen (1792-1878). Deze in 1885 voltooide restauratie betekende een verdere aantasting van het oorspronkelijk concept van Schnitger. Meerdere malen aangepast aan de smaak van de tijd bezat het instrument na de eeuwwisseling van 1900 niet meer de afgewogen dispositie en klank van weleer, die zo kenmerkend waren geweest voor de barok.

Het verwijderen van de door Anthony Aarde-wijn in de zomer van 1723 aangebrachte beschil-dering zag de auteur als winst. Onbegrip was er voor de oorspronkelijke dispositie. De met vulstemmen te realiseren klankopbouw, onmisbaar voor de vertolking van de polyfonische muziek van de meesters uit de barok, werd niet meer onderkend.

Ook de in 1912 door Van Apeldoorn gegeven adviezen met betrekking tot het Scheuer-orgel in de Broerenkerk zijn illustratief voor diens opvattingen. Drie vulstemmen maakten plaats voor 'strijkers', met als reden dat de oorspronke-lijke stemmen niet van belang zouden zijn. Zijn opmerkingen over de wijzigingen in de dispositie van het Schnitger-orgel (p. 29 en 30) wekken dan ook geen verwondering meer: 'Oude, overbodige registers werden door nieuwe [strijkers] vervan-gen'. Daar waar gesproken wordt over 'schreeu-wende geluiden' (p. 16) moet worden bedacht dat dit in de negentiende eeuw ten aanzien van vulstemmen een algemene opvatting was. Orga-nist Siwert Meijer (1817-1877), waaraan we belangwekkende informatie over Schnitger en zijn werk te danken hebben, schreef in 1854: 'De kunst en smaak zijn echter met der tijd vooruit gegaan, zoodat we thans, wij zeggen het met bescheiden-heid, niet zoo veel schreeuwerk gedisponeerd zouden willen hebben, als in den tijd van A.S. [Arp Schnitger] gebruikelijk was'.¹³

De laatste jaren

Van Apeldoorns beide zonen hadden het ouder-lijk huis in 1904 verlaten. De oudste vertrok naar Amsterdam en de tweede meldde zich bij de Cadettenschool in Alkmaar.

Na verloop van tijd openbaarde zich bij Van Apeldoorn een chronische ziekte, waardoor hij in 1913 voortijdig zijn ontslag bij de hervormde gemeente indiende. Daarvoor had hij al een paar maanden hulp ontvangen van de heren L. de Wit en A. Hagedoorn. Geheel belangeloos namen zij de begeleiding van de gemeentezang voor hun rekening. Hagedoorn was organist van de Waalse gemeente.

Een paar details over Van Apeldoorns per-sonlijke omstandigheden treffen we bij Hart-mans aan: 'Een hevige zenuwziekte heeft te vroeg een einde gemaakt aan het leven van dezen man. Een verlamming, die er het gevolg van was, nood-zaakte hem, zich in een wagentje te laten rijden en natuurlijk moest hij het spelen op het orgel er geheel en al aangeven'.¹⁴

Het echtpaar Van Apeldoorn liet zich op 25 april 1913 uitschrijven naar de gemeente Naar-

den. Op 20 december van dat jaar voegde hun oudste zoon zich bij hen. Op 15 april 1916 werd het gezin vervolgens uitgeschreven naar Bussum. Jacob Cornelis, de tweede zoon, kwam toen bij zijn ouders wonen. Hij bezat op dat moment de officiersrang van eerste luitenant bij de artillerie.

Wobina van Apeldoorn-Elfrink overleed op 12 maart 1928 in Bussum. Jacobus Cornelis van Apeldoorn werd op 29 maart van datzelfde jaar uitgeschreven naar Amsterdam, waar hij op 1 mei 1932, in de ouderdom van 76 jaar, is overleden.

Verklaring van orgeltechnische termen

Aangehangen pedaal: voetklavier zonder eigen regis-ters, dat gekoppeld kan worden aan het klavier

Dispositie: het geheel van de registers

Manuaal: klavier

Mensuur: verhouding of maten van een orgelpijp

Pedaal: voetklavier

Register: pijpenrij van dezelfde klankkleur

Rugwerk: deel van een orgel met afzonderlijke kas en eigen manuaal (achter de rug van de organist)

Stem: zie register

Strijker: register van open labiaalpijpen met enge men-suur

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Stem: zie register

Strijker: register van open labiaalpijpen met enge men-suur

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

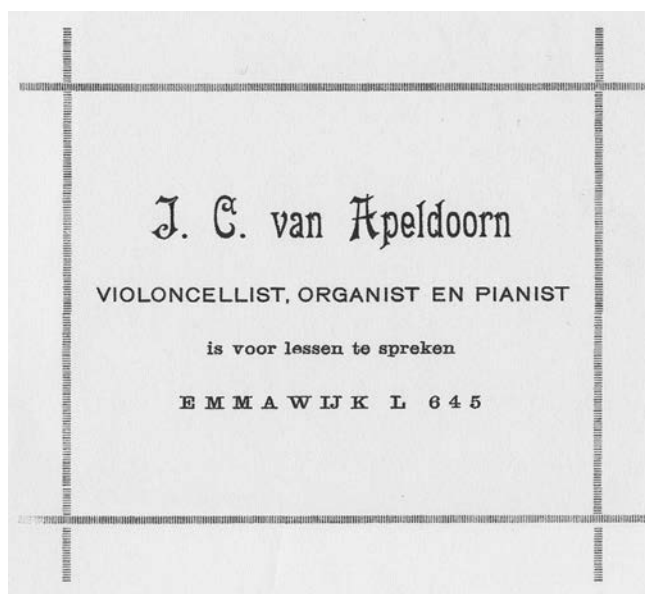
Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Vulstem: 'enkelvoudige' (1 pijp per toets) laat één bo-ventoon horen, 'samengestelde' meerdere boventonen

Holtgräve-orgel in de Grote- of Lebuinuskkerk en bleef daar organist tot zijn overlijden in 1890. Hij werd opgevolgd door Johan W. Wensink (1851-1922). In 1866 werd Wensink benoemd tot organist in Almen en spoedig daarna in Vorden. Nadien was hij leraar aan de muziekschool te Zwolle. Na verschillende verhuizingen vestigde hij zich in Deventer. De kerkvoogden van de Hervormde Ge-meente van Wijhe trokken in 1907 Wensink aan als adviseur bij de selectie van een organist. Na een ver-gelijkend proefspel wees Wensink tenslotte Jacobus Burbach uit Zwolle aan als de beste (zie noot 1).

- De kerk stond aan de Spinhuissteeg te Deventer. In 1908 werd een kerkgebouw aan de Smedenstraat betrokken. Vóór 1853 stond in de oude kerk een orgel van niemand minder dan Albertus Anthoni Hinsz (1704-1785). Dit orgel werd na omzwer-vingen, via Bergen NH., Wormerveer en Edam, geplaatst in de Aula van de Rijksuniversiteit te Utrecht, waarbij een uitbreiding plaatsvond met een rugwerk en een vrij pedaal (voetklavier met ei-gen register).
- H.C.J. Wullink, 'Muziekhistorische aantekenin-gen', in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 1991 nr. 2, 68. De Zwolse organist Johan Carel Röhner speelde in 1809 een 'Onweder', een bewerking van zijn eigen cantate. Zijn opvolger Sicco Albert Hempenius had in 1839 onder meer een 'Herderszang met een opkomend onweder, vergezeld van zwaren hagel' op het programma staan. Een geliefd repertoirestuk was 'De slag bij Waterloo'.
- H.C.J. Wullink, 'Een instructie voor de organist van de Bethlehemse kerk te Zwolle', in: *de Mixtuur*, nr. 70, februari 1992, 531-532. De instructie gold voor Albertus Hempenius, geboren op 21 juli 1813 te Haarlem. Hij was de zoon van Sicco Albert Hem-penius (1785-1849), die sinds 1821 het Schnitger-orgel van de Grote Kerk bespeelde. Na zijn studie in Eimbeck bij Göttingen werd hij benoemd tot organist van de Lutherse kerk in Zwolle. In 1833 werd hij organist van de Bethlehemse kerk. Na een kort verblijf in 's-Graveland (vanaf september 1836) keerde hij in 1837 naar Zwolle terug en con-tinueerde zijn kerkmuzikale werkzaamheden in de Bethlehemse kerk. Hij volgde zijn vader op en bleef als organist aan de Grote Kerk verbonden tot mei 1880.
- Johannes Albertus Hempenius was de oudste zoon van Albert (zie noot 6). Hij genoot zijn opleiding aan de Muziekschool in Den Haag. In 1880 volgde hij zijn vader op als organist van de Grote Kerk. Ook zijn broer Willem studeerde orgel aan het con-servatorium in Den Haag; zijn naam staat vermeld

Advertentie van J.C. van Apeldoorn uit zijn publicatie over het Schnitger-orgel, 1896. (Collectie auteur)

- in de lijst (1867) van leerlingen die het diploma hebben behaald.
8. H.C.J. Wullink, 'Felice Togni (1871-1929), portret van een vioolpedagoog', in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 2001 nr. 3, 112-117.
 9. 'Bazuin' is de oude benaming voor trombone. Met G. Karels wordt bedoeld Hendrik Karels (1850-1927), sinds 1882 kapelmeester van het 1e Regiment Huzaren te Deventer. Zijn Huzarenmars uit 1881 is nog steeds de défileermars van de Nederlandse cavalerie. Sinds 1903 was Karels gepensioneerd adjudant-onderofficier-kapelmeester. Hij woonde in Velp en dirigeerde de plaatselijke harmonie.
 10. Het blijft merkwaardig dat H.J. Brillman in zijn publicatie over de orgelgeschiedenis van de Grote Kerk te Almelo Gerbig niet heeft kunnen traceren. Hij schrijft: 'Worp bleef tot 1858 en Bruyn kwam in 1910. Het is onbegrijpelijk, dat er over deze halve eeuw omtrent de organisten niets bekend is.' ('De kerkmuziek en het orgel', in: *De Grote Kerk in Almelo*, Almelo 1990, 103).
 11. Hendrik Jolle de Vries uit het Friese Arum eindigde ruimschoots vóór de andere kandidaten. Zie: H.C.J. Wullink, 'Bouke en Hendrik Jolle de Vries, organisten in Twente', in: *de Mixtuur*, nr. 73, maart 1993, 673-674. Van dezelfde auteur: 'Romanticus H.J. de Vries eerste vaste bespeler van Van Dam-Orgel', in: *'n Sliepersteen*, 1993, nr. 33, 7-9. Bijzonder detail is dat Hendrik Jolle de Vries op 16 januari

- 1859 in het Twentse Goor werd geboren als zoon van de ongehuwde 'modemaakster' Maria Coninck Westenberg.
12. Van dit instrument resteren alleen de kas(t) en de frontpijpen.
 13. S. Meijer, *Bijdragen tot de geschiedenis van het orgelmaken. De nagelaten geschriften van de orgelmaker Arp Schnitger*, Sneek 1968. Met inleiding en commentaar van C.H. Edskes.
 14. K.D. Hartmans, 'De organisten der Groot- of St. Michaëlskerk te Zwolle', in: *Verlagen en Mededelingen, Ver. tot Beoefening van Ov. Regt en Geschiedenis*, Deventer 1926, 107. De nieuwe organist van de Grote Kerk werd A.C. Willeumier, directeur van de muziekschool en sinds twee jaar in Zwolle woonachtig.

Geraadpleegde archieven

Historisch Centrum Overijssel:
 - Bevolkingsregister, 1880-1940, blz. A65aa
 - Correspondentie, nr. 92 H007
 - Herv. Gemeente Zwolle, inv. K017, nr. 047, ingekomen stukken 1885-1890
 - Herv. Gemeente Wijhe, inv. nr. 289 (brief van J.C. van Apeldoorn, juli 1907)
 - *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 1 en 3 oktober 1890, 13 augustus 1896 en 30 maart 1908
 Gemeentearchief Amsterdam, Bevolkingsregister
 Stadsarchief Naarden, Bevolkingsregister

Lize Hamel

Op de Zwolse Joodse begraafplaats aan de Kuyterhuislaan staat tussen de tientallen matseiwos (grafstenen) een die gewijd is aan de toneelster Lize Hamel. Zij is in het begraafboek omschreven als Elisabeth Hammel, 27 jaar. Elisabeth of Lize was de dochter van J. Hammel en B. de Hond. Tijdens een tournee is zij op 1 januari 1914 (3 Teweth 5674) in Zwolle overleden en daar op 2 januari begraven.

'Overleden aan de klem'

Het is interessant om het volledige bericht uit de *Zwolsche Courant* van 2 januari 1914 over deze trieste gebeurtenis hier weer te geven: 'Zij, die l.l. Zondagavond in Odeon de voorstelling van "Magda" bijwoonden, opgevoerd door Heijermans' gezelschap, zullen zich ongetwijfeld van de daarin optredende actrices, herinneren de tereranke verschijning van Marie, het zusje van Magda, voorgesteld door mevrouw Lize Hamel.

Toen Magda in de ouderlijke woning was wedergekeerd en na twaalf jaren haar zuster terugzag, was ze niets te spreken over het uiterlijk van haar zusje, die er lijdende en slecht uitziet. "Gebruik je wel staal, kindlief?" zegt Magda vol deelneming. Deze woorden krijgen een bijzondere aandoenlijke en droevige betekenis door hetgeen er sinds Zondag met mevrouw Hamel is geschied. Zij had zich de week tevoren reeds onwel gevoeld en ook hier was ze ziek toen ze optrad. Toch doorspelende verscheen ze Maandag ook nog te Kampen voor 't voetlicht, doch tijdens de voorstelling moest Louis Bouwmeester komen zeggen dat Marie niet verder kon meespe-len, wegens ziekte.

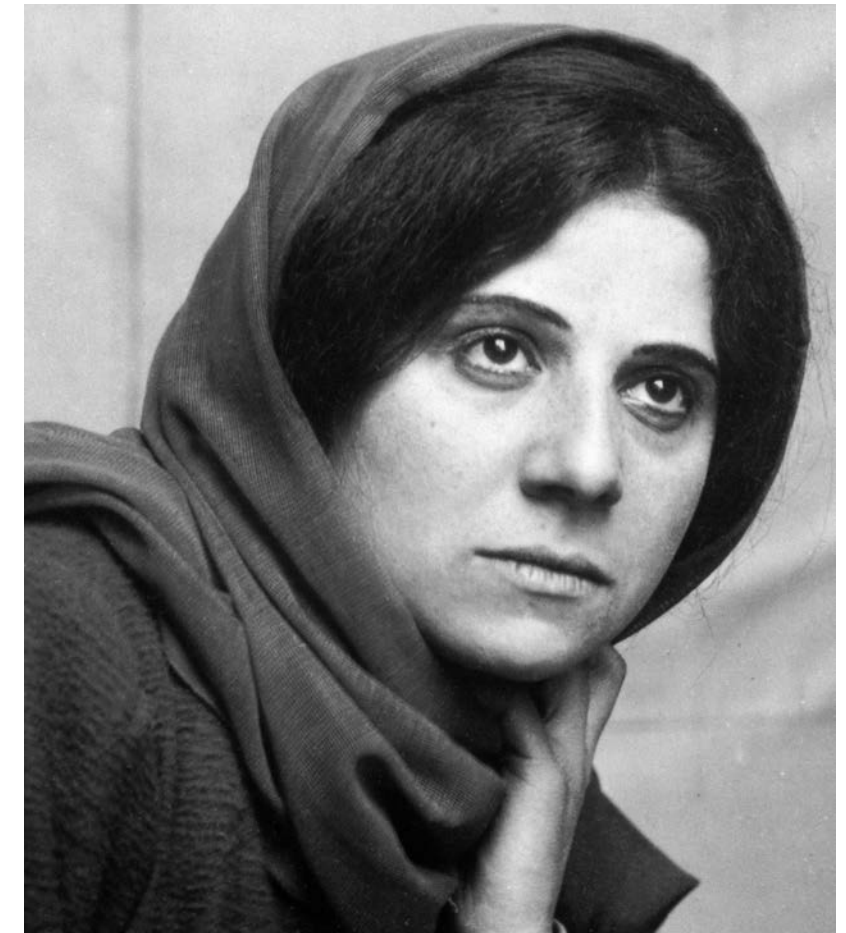
Zij werd naar hier overgebracht en in 't Sophia-ziekenhuis opgenomen, waar dokter Spanjaard dadelijk een doodelijke ongesteldheid constateerde. Oudejaarsavond is mevr. Hamel

alhier overleden aan de klem¹ en heden werd haar stoffelijk overschot ter aarde besteld.

Velen die met ons haar laatste creatie zagen, zullen het verlies dezer jonge kunstnares, ze telde nog slechts 27 jaar, betreuren.

Wij lezen nog in het Hand.² over de ontslapen actrice o.a. het volgende:

Wil Cornelissen

Lize Hamel als Maria in 'De Opstandelingen' van Henriëtte Roland Holst. (Foto Gebr. Moussault, Theater Instituut Nederland)

“Twee rollen die wij van haar zagen, die van Mirza in “Judith” en van het thuisgebleven dochtertje in “Magda”, gaven niet den juiste indruk van haar talent, hoewel ongetwijfeld van haar begrip en beschaving. Den mooiste indruk hebben wij gehouden van haar partij in “Opstanding” van mevr. Roland Holst waarop wij een verwachting meenden te mogen geven voor haar toekomst. Het scheen ons dat zij mettertijd een geheel eigen plaats had kunnen innemen onder haar kunstzusters.”

Lize Hamel (Hammel) werd geboren in 1886. Van 1910 tot 1913 was zij leerling aan de Amsterdamse toneelschool. Na haar eindexamen kreeg ze een contract bij het Amsterdamse toneelgezelschap de ‘Nederlandse Toneelvereniging’ van Herman Heijermans, waar ook grootheden als Louis Bouwmeester en Esther de Boer-van Rijk

aan verbonden waren. Ze was talentvol, maar heeft daar slechts één rol, alleen bovengenoemde, kunnen spelen. Haar zuster Marie was ook actrice. De familie Hammel/Hamel telt nog steeds bekende toneelspelers.

Op haar grafsteen staat vermeld: ‘Ter nagedachtenis aan Lize Hamel. Op de thuisreis naar Amsterdam overleden 1 januari 5674. In dankbare herinnering. Directie en leden van de N.V. Tooneelvereniging’.

Naar de reden waarom Lize Hamel in Zwolle werd begraven en niet werd teruggebracht naar Amsterdam, kan verder alleen maar gegist worden.

Noten

1. De ziekte ‘de klem’ wordt bij Van Dale omschreven als: Niet kunnen spreken, stijfkramp, tetanus. Ze overleed waarschijnlijk aan een tetanusinfectie.
2. Met het ‘Hand’ zal *het Handelsblad* worden bedoeld.

Grafsteen van Lize Hamel op de Zwolse Joodse begraafplaats aan de Kuyterhuislaan. ‘Ter nagedachtenis aan Lize Hamel. Op de thuisreis naar Amsterdam overleden 1 januari 5674. In dankbare herinnering. Directie en leden van de N.V. Tooneelvereniging’.

In het hebreuws staat er:

‘Zij keerde in haar jonge jaren terug in het huis van haar Vader.

P.T. Hier rust

Bina dochter van de heer Oerie Hamel

De naam van haar moeder was Boela

Zij overleed in het midden van haar jaren

Op 3 Teweth en werd begraven de dag voor Sabbat 4 Teweth 5674.

Dat zij gebundeld moge worden in de bundel van het eeuwige leven.’

(Foto redactie)

Leven en denken van Gerardus Horreüs de Haas¹

De naam van Dr. Gerardus Horreüs de Haas - steeds in één adem genoemd met het predicaat ‘rooie dominee’ - is in Zwolle 65 jaar na zijn dood nog altijd bekend. Er zijn nog mensen die hem hebben gekend als mens en als predikant. Maar ook twee momenten, uit het laatste decennium van zijn leven, spreken zodanig tot de verbeelding dat ze hebben bijgedragen aan zijn bekendheid.

Strijdbaar

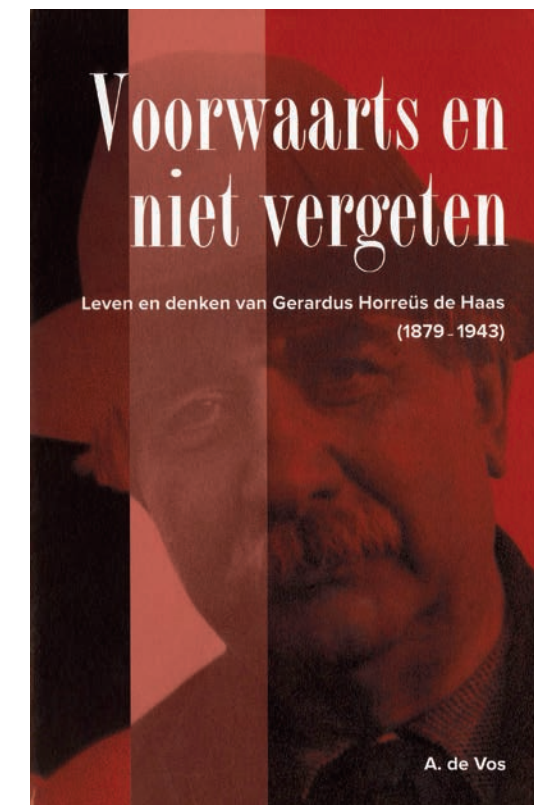
Allereerst zijn vergeefse poging om in september 1933 in Zwolle in debat te gaan met Anton Mussert, de leider van de NSB. Mussert weigerde het debat en sprak dreigende woorden aan het adres van hen die niet in de boodschap van zijn beweging wilden geloven. Eens zouden zij er dan aan moeten geloven, zo stond in de kranten te lezen. Met bijna Wildersiaanse verongelijkheid reageerde Mussert later op deze weergave van zijn woorden: ze zouden hem in de mond zijn gelegd door zijn tegenstanders.

Het andere moment speelt nauwelijks tien jaar later, tijdens de deportatie van de joodse Zwollenaars. De Haas wilde zijn verbondenheid en solidariteit met hen tonen en liep met hen mee, droeg de koffers van de zieken en de zwakken en nam geëmotioneerd afscheid van zijn stadsgenoten. Een derde moment maakte De Haas zelf niet meer mee. Zijn uitvaart op 28 april 1943 werd niet alleen een getuigenis van de impact die De Haas had gehad op het leven en denken van velen. De ongeveer 2000 rouwenden onderstreepten met hun aanwezigheid ook de strijdbare principieel afwijzende houding die De Haas al sinds 1933 had gehad tegen het nationaal-socialisme, tegen het onrecht en de uitsluiting. Die strijdbaarheid had hij zijn gehele werkzame leven ingezet ten behoeve van vrede, gelijkheid en gerechtigheid tussen

mensen. Om die reden was hij al jong toegetreden tot de SDAP, waarin hij die idealen politiek vorm zag krijgen. Socialisme en christendom zouden schouder aan schouder moeten staan en niet met de ruggen naar elkaar.

Het is dan ook goed dat de nagedachtenis aan de mens Horreüs de Haas in Zwolle levend wordt gehouden juist op 1 mei, de Dag van de Arbeid. Op die dag van de internationale solidariteit worden jaarlijks bloemen op zijn graf gelegd door de lokale afdeling van de PvdA. Dat er daarnaast slechts een pad – tussen Hanzeland en de Scheller-

Jaap Hagedoorn

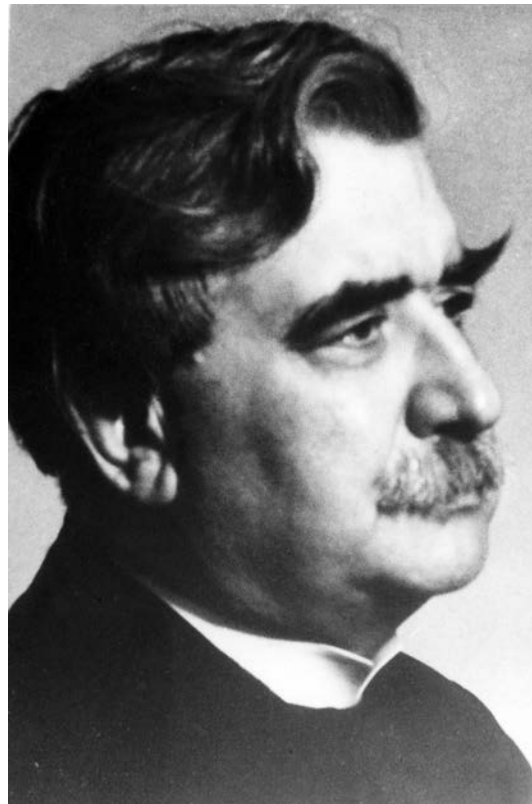

A. de Vos, ‘Voorwaarts en niet vergeten. Leven en denken van Gerardus Horreüs de Haas (1879-1943)’. Waanders, Zwolle 2008. 320 pp. ISBN 9789040085604. Prijs € 29,95.

dijk - naar hem is genoemd in de gemeente Zwolle, doet onrecht aan het formaat van zijn persoonlijkheid, zijn denken en zijn statuur in kerk en wereld. Maar tegelijkertijd past deze vernoeming wel bij de man die zichzelf weg wilde cijferen ten behoeve van de doelen die hij diende. Bovendien past de vernoeming van juist dit pad, dat dwars door het Spoolderbos voert, misschien beter bij de man die de glorie van de natuur beleefde en ontzag had voor al wat leefde, dan die van welke boulevard, allee of straat ook.

Proefschrift

Het is verheugend dat dr. A. de Vos een lange en intensieve studie in 2008 afsloot met het proefschrift getiteld *Voorwaarts en niet vergeten. Leven en denken van Gerardus Horreüs de Haas (1879-1943)*. Behalve twee kleinere, fragmentarische studies in de jaren zestig en zeventig had tot nu toe kennelijk niemand de enorme uitdaging aangedurfd om leven en werken van deze mentale en

morele grootheid te onderzoeken en te beschrijven.²

Want wie het boek van dr. De Vos doorleest, ziet dat De Haas niet alleen betrokken was bij alle belangrijke nationale en internationale theologische en kerkelijke kwesties in de eerste helft van de twintigste eeuw. Hij mengde zich ook in tal van andere maatschappelijke en politieke discussies. Naast kerkelijke en politieke functies is hij zijn hele beroepsleven lang betrokken geweest bij de Nederlandse Vereniging van Geheelonthouders. Hij was in Zwolle een inspirator van de Volksuniversiteit en heeft een omvangrijk oeuvre nagelaten aan boeken, artikelen, preken en toespraken. De Haas was een gewaardeerd en goed voorbereid spreker. Zijn dagritme voorzag in een aantal uren studie naast de pastorale en gezinstaken, waardoor hij volledig op de hoogte kon zijn van de ontwikkelingen binnen de kerk, theologie, politiek en maatschappij. Bovendien zetten zijn imposante gestalte en zijn sonore stemgeluid zijn betoog kracht bij.

Zo nam hij deel aan de discussies over vrijzinnig protestantisme, links-modernisme en de kerkreorganisatie in de Hervormde Kerk en toonde hij zich een fervent voorstander van de vrije volkskerk tegenover de dogmatische belijdende kerk. Ook als lid van de SDAP (zowel in Sneek als in Zwolle was hij voorzitter van de lokale afdeling) stak hij geenszins zijn mening onder stoelen of banken. Kwesties als het kiesrecht, de door hem afgewezen revolutiepoging in 1918 van zijn vriend Pieter Jelles Troelstra en de crisis in de jaren dertig werden door hem besproken en beoordeeld. En op landelijk niveau nam hij deel aan de discussie eind jaren dertig over de vraag of de SDAP de defensiebegroting moest goedkeuren. Tot dan toe was dat om principiële redenen nooit gebeurd. De Haas toonde zich onder druk van de internationale omstandigheden een voorstander, om de democratie en de hoogste menselijke waarden te kunnen verdedigen. En zoals eerder opgemerkt: in het nationaal-socialisme herkende hij al vroeg de voor hem onaanvaardbare totalitaire trekken en hij bestreed het daarom in gesproken en geschreven woord. Tegen de anti-joodse maat-

regelen na de bezetting protesteerde hij omdat ze indruisten tegen de eigenheid van Nederland en de menselijkheid en de rechtvaardigheid geweld aandeden. 'Er is maar één volk en dat zijn wij', zo preekte hij op 24 mei 1942 kort na het invoeren van de verplichte Davidsster, doelend op het gehele Nederlandse volk, de joden inclusief. Hoewel hij geen politicus wilde zijn omdat zijn roeping het predikantschap was, raakten al deze kwesties zijn levensbeschouwing. Hij toetste ze aan zijn criteria van waarde en waarheid. Hij zou het zichzelf niet hebben kunnen vergeven als hij er niet op had gereageerd. Zoals hij zich ook schaamde toen in oorlogstijd de bezetter hem eerst oversloeg en daarna vervroegd vrijliet, nadat er in Nederland gijzelaars werden geïnterneerd in onder andere St. Michielsgestel.

Denker, predikant, redenaar en schrijver

Wat voor beeld rijst nu op uit het boek van dr. De Vos? De Haas was een denker, misschien eerder filosoof dan theoloog. Al redenerend wilde hij tot een slotsom komen en hij zocht naar verbinding tussen mensen en tussen uitersten, ook al kon hij zich in discussies scherp opstellen tegen meningen die hij afwees. Maar altijd verplaatste hij zich in de argumenten van zijn opponent om ze op hun waarde te schatten. Hij had bovendien een brede oriëntatie door zijn betrokkenheid bij politiek en samenleving, maar ook door zijn belangstelling voor psychologie, muziek, natuur en kunst. Terecht constateert dr. de Vos dat hij imponeerend was in zijn hartstochtelijke bewogenheid met gerechtigheid, waarheid en liefde. En dat hij strijdbaar was in zijn afkeer van dogma's en klerikalisme, van kapitalisme en imperialisme, van antisemitisme, nazisme en communisme. Alles wat neigde naar het vergroten van ongelijkheid, alles wat afbreuk deed aan gerechtigheid en waarheid vond in hem een principiële tegenstander.

Dr. De Vos heeft een zeer leesbaar boek geschreven over De Haas als denker, predikant, redenaar en schrijver. De Vos stelt dat het leven en werken van De Haas een onlosmakelijke eenheid vormen. En juist op het aspect van die eenheid is deze biografie wat karig. Want waar dr. De Vos

zeker het *denken* verbindt met het *leven*, treft de lezer omgekeerd wat minder aan van de verbinding ertussen. Hoe liet De Haas zich door het (dagelijks) leven inspireren in zijn denken? Waar komen wij de mens Horreüs de Haas tegen? Zo is er naar verhouding weinig te vinden over het gezinsleven van De Haas, terwijl hij, blijkens zijn archief en getuigenissen, een goed huisvader en een familieman was. Voor zijn kinderen schreef hij verhaaltjes waarbij hij zelf tekeningen maakte en hij stimuleerde hen te worden tot vrije en onafhankelijke mensen, zoals blijkt uit het boek over zijn zoon Roelof.³ Zijn waarden leefde hij dus ook zijn kinderen voor. Eerbied voor het leven en verbondenheid met de natuur kregen zij met de paplepel ingegoten. Liever ging de predikant op zondag na de preek zeilen met zijn familie, dan dat hij strikt vasthield aan wat door velen als de plicht van de zondagsrust werd gezien. In de natuur vond hij ontspanning en inspiratie en zijn respect ervoor kwam onder meer tot uitdrukking in zijn vegetarische levenshouding.

Romanticus en dichter

Die natuur raakte ook de romanticus en dichter in hem. Zeer intiem zijn zijn herinneringen aan de oude 'bomenomruiste, vogelomzongen' pastorie in Winsum, waar hij opgroeide en genoot door vanuit een boot te staren naar het rode avondgoud en te luisteren naar het fluisterend riet. Of zoals hij het in een brief aan zijn zoon Roelof in 1924 formuleerde:

'Ik stond stil bij een donkere sloot en luisterde verwonderd naar het zingen van een hooge popel, waar een vlucht spreuwen in neerstreek, en die geheel omruischt en omzwierd was door hun gezang. Dan denk ik aan het heerlijke Winsummerparadijs, waar de duizenden van het spreuwenvolk elke avond kwamen om ons oude huis in de hooge wuivende boomen. Ook denk ik hoe al die kleine vogelstemmen een enkel lied maakten, een melodie; hoe ze komen en gaan in een enkele vlucht; en hoe wonder al dat vele in het Eene verbonden is; hoe al dit enkele altijd het gemeenschappelijke veronderstelt, dat dus in beginsel eerder is, dieper ligt dan het bijzondere en hoe dat Eene door ons te denken is.'⁴

Niet alleen toont De Haas zich hier aangeraakt door de natuur, maar er zijn ook de elementen in te zien van zijn gedachten en uitgangspunten. De paradijselijke toestand, 'het Eene' dat alles verbindt, de gelijkheid en de samenwerking van al die vogelstemmen en hoe het enkele het gemeenschappelijke veronderstelt. Men kan verdedigen dat de natuur de belangrijkste inspiratiebron voor het latere denken van De Haas was.

En dan is er nog de weerklank van het leven en werken van De Haas. Hoe werd hij beoordeeld? Al in zijn Sneker tijd moet hij een geliefd predikant zijn geweest, getuige de 326 handtekeningen van kerkleden onder een smeekschrift om een in 1915 uitgebracht beroep niet aan te nemen.⁵ Hoewel hij volgens enkele schrijvers voor de oorlog geen volle kerken trok – de arbeiders luisterden wel naar hem tijdens vergaderingen van de SDAP –, zijn er toch warme herinneringen aan deze voorganger. Zoals van de man die in 1985 zo'n zestig jaar na dato de anekdote vertelde dat hij en zijn vrienden hadden besloten op zondagmorgen niet naar de eigen kerk te gaan, maar naar de Grote Kerk waar De Haas preekte. Tot hun schrik kwamen ze onderweg hun eigen predikant tegen die vroeg waar ze heen gingen. Schoorvoetend vertelden ze hem hun plan. De dominee antwoordde: 'Dat is uitstekend. De Haas heeft jullie meer te vertellen dan ik.'⁶

En toen De Haas in juli 1942 in gijzeling werd genomen, toog burgemeester Van Karnebeek naar de Ortskommandantur en stelde dat heel Zwolle in opstand zou komen indien De Haas niet werd vrijgelaten. 'De Haas is het hart en het geweten van heel Zwolle', zei Van Karnebeek. 's Avonds werd De Haas weer vrijgelaten.

In de SDAP in Zwolle werd hij zeer geacht. Toen hij in 1928 zijn 25-jarig ambtsjubileum vierde, verscheen er een artikel in het Zwolse SDAP-blad *Palvu* waarin de Zwolse afdeling aangaf trots te zijn De Haas tot haar leden te mogen rekenen. Hij zag in de mens een broeder en zijn hart ging

uit naar de verdrukten en ontferden. Volgens een naoorlogs in memoriam leek hij gekleed in een fluwelen jasje meer op een artiest dan op een predikant. Zijn ogen waren warm en jolig tintelend.

Het was om zijn betrokkenheid bij zijn medemens en zijn warme persoonlijkheid, maar ook om zijn principiële houding tegen de Duitsers dat zijn kerk in de bezettingsjaren vaak bomvol zat. Het is om deze betrokkenheid en houding dat er, terecht, nog steeds bloemen gelegd worden op het graf van de mens Gerardus Horreüs de Haas. En over die mens zou ik in deze biografie graag iets meer gelezen hebben.

Dat neemt echter niet weg, dat ik de biografie over de denker en predikant Horreüs de Haas met plezier en bewondering heb gelezen. Met plezier omdat het boek zeer toegankelijk is geschreven en De Haas in de kerkelijke en politieke setting van zijn tijd plaatst. En met bewondering omdat de veelheid aan materiaal en kwesties waarmee De Haas zich lokaal, nationaal en internationaal bezighield het schrijven van een biografie werkelijk geen sinecure moet hebben gemaakt. En met die prestatie feliciteer ik dr. De Vos graag nog eens van harte. Ook al omdat De Haas het verdient.

Noten

1. Geannoteerde bewerking van mijn reflectie op het proefschrift van dr. A. de Vos op 18 december 2008 in het Historisch Centrum Overijssel (HCO). Tenzij anders vermeld, is de informatie voor deze bijdrage gebaseerd op het proefschrift.
2. C. Schraevesande, *Dr. G. Horreüs de Haas. Zijn denken en prediking* (Assen 1960); Meia Albarda, *Wat baat het de mens. Over het leven van Dr. G. Horreüs de Haas* (Assen/Amsterdam 1976)
3. *Haze-Sporen. Leven en werk van Roelof Horreüs de Haas*, Eva Huisingh, Ineke Jansen en Menno Sypkens Smit ed. (Zwolle 1999)
4. Ibidem, 24
5. HCO, toegang 1157, persoonlijk archief van Dr. G. Horreüs de Haas
6. *Zwolse Courant*, 18 mei 1986, 15

Recent verschenen

Rhijnvis Feith, *De Ouderdom*, uitgegeven, ingeleid en toegelicht door Marinus van Hattum. Eon Pers, Amstelveen, 2009. 248 p. ISBN 978 90 77246 27 6. Prijs € 15 (inclusief verzendkosten), te bestellen bij M. van Hattum, Fokkerlaan 36, 1185 JC Amstelveen.

Hoe dient een christen zich op zijn laatste levensfase voor te bereiden? Het dichtstuk *De Ouderdom* (1802) van de Zwolse dichter Rhijnvis Feith (1753-1824) geeft antwoord op deze vraag. Marinus van Hattum heeft, nadat hij ruim veertig jaar geleden *Het Graf* (1972) van Feith grondig bestudeerd had, nu *De Ouderdom* met handschriftelijke en verklarende aantekeningen uitgegeven. De tekst is verlucht met fraaie gravures van Reinier Vinkeles en vormt een hoogtepunt in het oeuvre van Feith. Uit de publicatie blijkt dat Van Hattum een grote kennis heeft van het werk van Feith en van zijn tijdgenoten. Deze editie is met grote liefde uitgegeven.

Gees Bartels-Martens (red.), *Geen dag zonder gedicht*. 365 gedichten uit Overijssel. Waanders 2008. 408 p. ISBN 978 90 400 8544 4. Prijs € 19,95. Een jaarkalender vol gedichten uit Overijssel, voor elke dag één. Met een aantal Zwolse bijdragen van onder meer Herman Brood, Paul Gellings, Rhijnvis Feith, Minke Kraijer, Syia Meijer, Bert Overbeek, Paul Reichenbach, Fred Pfeifer en Willem van der Veen. Mooi vormgegeven, met prachtige fotografie van Erwin Zijlstra.

Redactie

Igor Cornelissen, *Een schot in Pennegoor*, Een onthullend verhaal onder de rook van Zwolle. 128 p. ISBN 978 90 400 8484 3. Prijs € 12,95.

Oud-journalist Igor Cornelissen (Zwolle, 1935) schreef een humoristische en spannende sleutelroman over verborgen levens in de kleinburgerlijke provinciehoofdstad Dromwoud (Zwolle). De hoofdpersoon, een gepensioneerde weekbladjournalist, ontrafelt de geschiedenis van een ondernemer in het vooroorlogse Dromwoud die nauw contact onderhield met prins Hendrik. Met veel herkenbare locaties en figuren. In het landelijke Pennegoor valt Herfte te herkennen, in café Rukkert Cornelissens eigen stamcafé Stroomberg, maar wie verder model staat voor wie, mag de lezer zelf uitzoeken.

Bertus van den Belt, *100 jaar SWZ wonen in Zwolle*. Woningstichting SWZ, 2008. 224 p. Geen ISBN. Prijs € 10. Nb., alleen verkrijgbaar bij de Slegte.

Op 10 november 2008 bestond SWZ honderd jaar. In het kader van dit jubileum schreef medewerker Sociaal Beheer bij SWZ Bertus van den Belt dit boek. Het is zoals hij zelf zegt, vooral een impressie van een tijdperk, geen geschiedschrijving, maar een poging te brengen wat waard is om te weten en wat loont om te zien. Met aardige interviews met bewoners en erg veel foto's, waarin een eeuw sociale woningbouw in Zwolle de revue passeert.

Mededelingen

Leo Major

Zoals u hebt kunnen lezen is in dit nummer een In Memoriam voor Leo Major opgenomen. In het *ZHT* 12 (1995) nr. 1 stond het eigen verhaal van Major over de bevrijding van Zwolle. Dit verhaal, destijds opgetekend door Wil Cornelissen, kunt u nu lezen op de website van de Zwolse Historische Vereniging, www.zwolsehistorischevereniging.nl. De herinnering aan Leo Major zal in Zwolle levend gehouden worden door het koppelen van zijn naam aan een straat in de Wipstrik. Het college van B en W heeft besloten de Zuidbroeklaan naar de Frans- Canadese bevrijder van Zwolle te vernoemen. Voor de onthulling van het straatnaambord komt weduwe Pauline Major met twee zoons en twee kleinkinderen naar Zwolle. Dat officiële moment heeft plaats op dinsdag 14 april, de Zwolse bevrijdingsdag. Bij de keuze van de Zuidbroeklaan, die loopt tussen de Marsweg/Wethouder Alferinkweg en de Ceintuurbaan, is men uitgegaan van de route die Leo Major volgde toen hij Zwolle introk. Dat was via Zalné en de Wipstrikkerallee.

Project HCO: Mijn Stad Mijn Dorp

Geschiedenis is een levend element in onze samenleving. Het bepaalt mede onze identiteit. Het Historisch Centrum Overijssel (HCO) zet zich daarom in om de Overijsselse geschiedenis herkenbaar en toegankelijk te maken. Wij staan daarin niet alleen. Naast het HCO spelen historische verenigingen, archiefinstellingen en andere collectiebeheerders in Overijssel een belangrijke rol in de zorg om het behoud en de presentatie van het cultureel erfgoed van Overijssel.

Digitaal platform

Historische informatie is voor iedereen steeds meer binnen handbereik dankzij het internet. Het HCO wil daarom met andere instellingen in

Overijssel een platform opzetten om de geschiedenis van de provincie te presenteren. In het project 'Mijn Stad, Mijn Dorp' wordt de basis gelegd. Iedereen die bijdraagt aan het cultureel erfgoed van Overijssel kan helpen om dit platform inhoudelijk vorm te geven. Dit kan een archiefinstelling zijn, een historische vereniging, een museum, maar zeker ook de individuele bezoeker die veel van een bepaald historisch onderwerp af weet. *Meedenken? Graag!*

Via een weblog op www.mijnstadmijndorp.nl houden we u op de hoogte van het verloop van het project. Bij deze nodigen wij u uit om mee te discussiëren. De verzamelde ideeën en informatie willen we meenemen in het ontwerp, dat als basis gaat dienen voor de verdere ontwikkeling van het platform in de vervolgfases van het project.

Tentoonstelling HCO

Oude winkelinterieurs in Zwolle

29 juni t/m 4 september

Expositie Oude Winkelinterieurs

In het ZHT 25 (2008) nr. 1 stond de fotoserie *Oude Winkels* van Pieter Lettinga. De originelen van deze foto's worden komende zomer in het HCO tentoongesteld onder de titel 'Oude winkelinterieurs in Zwolle'. Lettinga houdt van foto's en schilderijen waarin de tijd wringt. Een negentiende-eeuws schilderij met trotse zeilschepen waartussen een onooglijk raderstoombootje vaart, bezorgt hem een steek door zijn hart. 'Het is maar een miezerig bootje, maar het belichaamt wel het doodvonnis van de zeilvaart,' zo stelt hij. In de fotoserie die hij in 2007 van een aantal Zwolse winkels heeft gemaakt, wringt de tijd ook. Op het eerste gezicht lijkt het of de opnamen veertig jaar geleden zijn gemaakt. Maar op de meeste foto's is te zien dat dat niet zo is. Er staat een modern kasregister, of de prijzen staan in euro's vermeld, bijvoorbeeld.

Het zijn het niet alleen winkelinterieurs, maar ook portretten van de winkeliers. Zij zijn geen museumstukken. Het zijn zelfbewuste mensen die heel goed op de hoogte zijn van de ontwikkelingen van deze tijd. Maar ze hebben er geen zin in om het anders te doen dan ze het doen. Lettinga: 'Ik heb ze gefotografeerd op dezelfde manier als waarop zij hun winkel drijven. Het zijn analoge zwartwit foto's gemaakt met een zware lompe Russische camera, door mijzelf ontwikkeld en afgedrukt. Ik heb niets tegen digitale fotografie. Maar ik doe het zo omdat het mij bevalt.'

HCO: Publieksingang: Van Wevelinkhovenstraat 9. Zie voor een volledig overzicht van de activiteiten en het laatste nieuws: www.historisch-centrumoverijssel.nl. Indien u onze maandelijkse nieuwsbrief per e-mail wilt ontvangen, kunt u zich daar aanmelden.

Tentoonstellingen Stedelijk Museum Zwolle
Reizende fototentoonstelling, gemaakt door het Stedelijk Museum Zwolle:

Zwolle, mijn stad

Foto's van Martin Wassenaar uit de afgelopen 50 jaar

1 april t/m 30 april 2009:

De Kievitsbloem Patriottenlaan 3, Zwolle.

1 juli t/m 31 juli 2009

De Havezate, Gombertstraat 350, Zwolle

In het museum:

onder-GOED & re-CREEER!

19 april t/m 21 juni 2009

Een ontmoeting tussen historische ondermode en beeldende kunst, in samenwerking met studenten van ArtEz.

De Sassenpoort, Van buitenpoort tot binnenpoort

25 april t/m 1 juni

De Sassenpoort, 600 jaar oud, is de enige overgebleven stadspoort van Zwolle. Aanvankelijk was het onderdeel van de middeleeuwse stadsmuur. In de zeventiende eeuw kwam hiervoor als verdediging een buiten-Sassenpoort op het zogenaamde Hoornwerk te liggen. Tekeningen en schilderijen uit de eigen collectie laten de poort van de zeventiende tot en met de twintigste eeuw zien.

Expositie De Sassenpoort

Rob Hanssen, Molensteenkraag

11 mei t/m 21 juni 2009

De molensteenkraag is afkomstig uit de mode en bekend van portretten uit de zestiende en zeventiende eeuw. Hanssen verzelfstandigt het tot object en legt het accent op de repeterende ploovormen. Met het kraagmotief als leidraad, refereert Hanssen onder meer aan landschappen, stilleven en portretten.

Deltion College; Mode Lyceum

10 juni t/m 21 juni 2009.

Op 3 juni zal in het Deltion College een mode-show door de eindejaarsstudenten worden gege-

ven. Een aansluitende expositie, vormgegeven door een samenwerking van 2e jaarsstudenten, zullen de creaties worden tentoongesteld.

Gesmolten klank, gestold geluid

bronzen beelden van Hieke Meppelink

16 mei t/m 6 september 2009

Beeldenexpositie in de museumtuin. In de figuratieve beelden van Hieke Meppelink staat de mens en zijn emoties centraal. Terugkerende thema's zijn: geborgenheid, verdriet, vasthouden, loslaten, verinnerlijking en verbonden zijn.

IJssel in beeld, De loop van het water

12 juli t/m 20 september 2009

De IJssel tussen de Centrale Harculo en de Vreugderijkerwaard bij Zwolle ondergaat in de komen-

de jaren grote veranderingen in het kader van het project 'Ruimte voor de rivier'. De tentoonstelling laat geschiedenis en toekomst van het gebied zien. Daarnaast zijn er schilderijen en aquarellen van beeldend kunstenaar Sjoerdje Hak en foto's van natuurfotograaf Gerrit Gerritsen die beiden al jaren door de IJssel gefascineerd zijn.

Expositie IJssel in beeld

In het volgende nummer:

Beurtvaart en beurtschepen
(Themanummer)

Verschijningsdatum juni 2009

Auteurs

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich tegenwoordig onder meer bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

Drs. Jaap Hagedoorn (1960) studeerde geschiedenis. Hij is tegenwoordig werkzaam als manager WMO bij een zorgorganisatie in Utrecht.

Sanne Koetsier (1982) groeide op in de schrijversbuurt van Zwolle. Zij studeerde Nederlands aan de VU en studeerde in augustus 2007 af met een masterscriptie over het leven en het werk van To van Hille-Gaerthé. Nu is ze docent op het Carolus Clusius College en op Hogeschool Windesheim. Daarnaast heeft ze een eigen bedrijf, Sanne Koetsier tekst & communicatie.

Dr. Peter van 't Riet (1948) studeerde wiskunde en psychologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Momenteel is hij bij de Hogeschool Windesheim lector ICT en Onderwijsinnovatie. Daarnaast is hij auteur, redacteur en vertaler van boeken, brochures en artikelen over de bijbel, het jodendom en de relatie tussen jodendom en christendom. Hij is medeoprichter en voorzitter van de Stichting Judaica Zwolle. Zie ook zijn website: www.petervanriet.nl

Drs. Harry A. Stalknecht (1959) is actief als freelance historicus en publiceert regelmatig over de geschiedenis van West-Overijssel.

Henny C.J. Wullink (1944) was onder meer verbonden aan het Genootschap Het Oversticht te Zwolle. Hij publiceert over aspecten van de Oost-Nederlandse kunst- en muziekgeschiedenis. Van zijn hand verschenen eerder bijdragen in het *Zwols Historisch Tijdschrift*. Hij is voorzitter van de Stichting Quellhorst-orgel Zwolle i.o.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging
H. Dijkstra, *voorzitter*
S. ten Veen, *secretaris*
H. van der Zwaag, *penningmeester*
B. Kiekebelt, J. Sol, leden

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging:
postbus 1448, 8001 BK Zwolle
telefoon: 038-4654617

Ledenadministratie en bezorging tijdschrift:
J. van Ulzen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:
www.zwolsehistorischevereniging.nl
e-mail ZHV: info@zwolsehistorischevereniging.nl
Financiën: girorekening Postbank: 5570775
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarief lidmaatschap 25 euro/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift
A.H.M. Bootsma-van Hulten, eindredacteur,
E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, F. Inklaar,
J. Krom, H.A. Stalknecht, J. van de Wetering.
Redactieadres: Wipstrikerallee 71, 8023 DV Zwolle
e-mail: annetbootsma@home.nl

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)
Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog
Opmaak: Different Design Deventer
Druk: Waanders Drukkers, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

historisch centrum overijssel

**GESCHIEDENIS
LEEFT!**

kijk ook op www.historischcentrumoverijssel.nl
voor alle actuele informatie

Werkgevers opgelet!
Een vertrouwd adres voor uw loonregres

Loon- of letselschade

Papaverweg 67, 8042 ED Zwolle
E: zwaag.loonschade@introweb.nl T: 038 - 422 33 51
I: www.loonschadeadvies.nl F: 038 - 421 18 40

Te koop gevraagd

Historische "Kantoorpanden"

Inlichtingen: 038 421 32 90

Van der Reijdt Makelaars B.V.

VBO **MAKELAAR**

Brasserie "Het Vliegerhuys"
Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch-en avondkaart....
- Heeft U wat te vieren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

boekverkopers

Eiland 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers

Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 467 34 00 / 467 34 50